શેઠ માવજી માધવજી સ્થાપિત અને પંડિત શ્રી ગટ્ટૂલાલજીબોધિત,
વૈષ્ણવ ધર્મગ્રંથમાળા મણિ ૨ જો.

सत्सिद्धांतमार्तंड.

किरण १ लो.

સંપ્રદાયસ્વરૂપ.

सम्यक् परंपराप्राप्तं हरिमंत्रादिकर्मकम् ।
सर्वप्रकर्षवद्दानं संप्रदाय इहोच्यते ॥

કર્તા.
પંચનદિ વિદ્વદ્રત્ન શ્રીઘનશ્યામ ભટ્ટજીના પુત્ર
શ્રીગોવર્ધનશર્મા ઉર્ફે
ભારતમાર્તંડ પંડિત શ્રી ગટ્ટૂલાલજી.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.
વે૦ શા૦ રા૦ રા૦ શ્રી વિષ્ણવાચાર્ય વળે.
“ શ્રીવિદ્યાલક્ષ્મી ” સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપક.

પ્રકાશક-
પંડિત શ્રીગટ્ટૂલાલજી સ્મારકના વ્યવસ્થાપકો.

મુંબાઈ,
નિર્ણયસાગર પ્રેસ.

સંવત્ ૧૯૬૩ શકે ૧૮૨૯. સને ૧૯૦૭.

ન્યોછાવર ૪ આના.

શેઠ માવજી માધવજીનો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત.

એ શેઠ કચ્છી ભાટીઆ (ભટ્ટી ક્ષત્રીય) જ્ઞાતિના હતા. એમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૭ માં થયો હતો. એમના પિતા શેઠ માધવજી દુવારકાદાસ મુંબઈમાં ચોખાનો વેપાર કરતા હતા. એમના પિતાના વૈકુંઠવાસ સમયે શેઠ માવજીશેઠની ઉમર આશરે ૧૭ વર્ષની હતી. એમણે સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ભાષાનો પણ કેટલોક અભ્યાસ કીધો હતો. એમના પિતાના સમયમાં તેમની પેઢીમાં શા. અમરચંદ માધવજી સોરઠીઆ વાણીઆ મુનીમ હતા. તેઓને પોતાની સાથે ભાગમાં જોડી માવજીશેઠે ધીમે ધીમે વેપારમાં વધારો કરવા માંડ્યો. એ ભાઈ અમરચંદ અને માવજીશેઠ એવા એકવિચારથી વેપાર કરતા હતા કે કદી પણ તેઓને મતભેદ થવાને કારણ મળ્યું ન હતું. એ વિચારની એકતા થવાનું કારણ તેઓ બંનેની સ્વધર્મનિષ્ઠતા છે. જ્ઞાતિભેદને લીધે કેટલાક આચારો જુદા પડે છે; તથાપિ ધાર્મિક તત્ત્વ સમજનારા નીતિમાન્ મનુષ્યો એવા તો ભાઇચારાથી રહે છે, કે તેઓનો સ્નેહ બીજા જનોને સગાભાઈ જેવો દેખાય છે. તેમાં વળી એ બેઉના પિતાનું નામ એક જ (માધવજી) હોવાથી, દેશાવરવાળા અને ઓળખાણ પીછાન વગરના વેપારીઓ તો તેમને ભાઇઓ જ લેખતા હતા.

સંવત્ ૧૯૪૪ માં વેપારની વૃદ્ધિ અર્થે તેમણે કલકત્તામાં અને સંવત્ ૧૯૫૦ માં રંગુનમાં "શેઠ માધવજી દુવારકાદાસની કંપની"ને નામે બે પેઢીઓ ઉઘાડી હતી. જે કંપની બંધ કરીને હવે શેઠ અમરચંદ માધવજી પોતાના નામથી સ્વતંત્રપણે ચોખાનો વેપાર ચલાવે છે.

સંવત્ ૧૯૩૩ માં શેઠ માવજીને ગૃહે એક પુત્ર અવતર્યો. જેનું નામ મેઘજી પાડયું હતું. એ પુત્રને તેમણે ઘણી સારી કેળવણી આપી હતી તથા તેના વિવાહપણ કીધા હતા. આ મેઘજીભાઈ પણ વિદ્યાવિનોદી અને ભજનાનંદી હતા. તેમણે જુદા જુદા ભકતોના પદોનો સંગ્રહ કરી "ભજન સાગર" નામથી પ્રકટ કર્યો છે. આ પુત્ર યુવાવસ્થામાં આવતાં જ એટલે સંવત્ ૧૯૫૩ ના ચૈત્ર વદ ૪ ને દિને દેવલોક પામવાથી, તેઓને એક કારી ઘા લાગ્યો હતો. ગમે તેવા સમજુ જનને પણ "પુત્રશોક" ઘણો સાલે છે. તેઓ નિરંતર ભગવત્કથા વાર્તા વાંચતા તથા સાંભળતા હતા, તોપણ પોતાને સહજ મંદવાડ લાગુ પડેલો, તેજ અરસામાં આવા ગુણી અને એકના એક જુવાન પુત્રનો દેહાંત તેમને વધારે દુઃખકારક થયો. અને તે શોકાકુળ હૃદયેજ સંવત્ ૧૯૫૩ ના શ્રાવણ શુદ ૧૫ ને દિને સવારે ૮॥ વાગતે તેઓએ પણ પોતાના દેહને આ લોકમાં મૂકી, આત્માનું પરમાત્મા તરફ પ્રયાણ સ્વીકારી લીધું.

॥ श्रीकृष्णायनमः ॥

॥ सत्सिद्धांतमार्तंडः ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यश्रीविठ्ठलेश्वरचरणकमलेभ्योनमः ॥

श्रीमद्बालमुकुंदमिंदुवदनं वृंदावनानंदिनम् ।
वंदे सुंदरमेकमेव न परान्निंदामि वृंदारकान् ॥
वर्तंतामचिरंतनादिविषदोऽनंताअनंतातले ।
मंतुं ते गणयंतु माऽयमितरान्मूर्धा न नंतुं क्षमः ॥ १ ॥

શ્રી કૃષ્ણાયનમઃ

શ્રીસત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય અને શ્રીવિઠ્ઠલેશ્વર એમના ચરણકમલોમાં પ્રણામ.

ચંદ્રસમાન મુખવાળા, વૃન્દાવનને એટલે ત્યાં રહેનાર સ્થાવર જંગમાત્મક અનન્ય ભક્તોને આનંદ દેનાર, એવા સુંદર (મનોહર) એકજ શ્રીમદ્ બાલમુકુંદ પરમાત્માનેજ હું વંદું છું. (પરંતુ દુરાગ્રહી જનોની પેઠે) હું બીજા દેવતાઓની નિંદા કરતો નથી. ભૂતલ ઉપર અચિરંતન (પુરાણપુરુષ પરમાત્માની અપેક્ષાથી અર્વાચીન) એવા અનંત દેવતાઓ ભલે બિરાજો. તેઓ મારો અપરાધ ગણશો મા, કેમકે આ મારૂં મસ્તક એક પરાત્પર પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમવામાટે અર્પણ કરી ચૂકયો છું, માટે તે મસ્તક બીજા દેવને નમવાને અશક્ત છે.[1]

---

૧ આ નમનાત્મક મંગલાચરણ કરનાર ગીતામાં કહેલા "અનન્યાંશ્ચિન્તયન્તોમામ્ યે જના પર્યુપાસતે, તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્' એ શ્લોક પ્રમાણે અનન્યભક્તિ કરનાર છે, તેવા ભકતો બીજા દેવતાના પૂજન પ્રસંગે પોતાના ઇષ્ટને અંતર્યામીરૂપે જાણીનેજ નમન ઇત્યાદિ કરેછે.

उद्दामदानवमदाऽनवदानदुःख्यक्ष्माभारहारणविहारकृतावतारः ॥ निष्पक्षभक्तपरिरक्षणदत्तदीक्षचक्रायुधोऽवतु चिरान्मथुराधिपोऽस्मान् ॥ २ ॥ सर्वाम्नायमयेन येन वहतांतःपुंडरीकेक्षणं । हृत्पद्मानि विकासितानि सुपथाव्यक्तीकृताहर्षिताः ॥ हंसालोचनरोधिनः प्रमथितावादाः प्रमादावहा । गोभिः कर्म सतां प्रवर्तितमसौ श्रीवल्लभाऽर्कोऽवतात् ॥ ३ ॥ सुरसार्थसेवनीयं श्रुत्युचितगुणं परप्रभावलयं ॥ सद्ब्रह्मसूत्रकलितं स्वाचार्याणां वपुर्वचश्चैव ॥४॥

મદોન્મત્ત દૈત્યોના મદથી જે દુષ્ટકર્મ બનેછે, તેથી દુ:ખી થનાર જે પૃથ્વી, તેને થનારો ભાર દૂર કરવામાટે લીલાથી અવતાર ધરનાર, નિષ્પક્ષ ભક્તના રક્ષણ કરવામાટે દીક્ષા ધારણ કરનાર એવું સુદર્શન[1] ચક્ર અનાદિકાળથી જેમણે હાથમાં ધર્યું છે, એવા શ્રીમથુરેશજી અમારૂં રક્ષણ કરો. ૨

જેમણે પોતાના હૃદયમાં પુંડરીકાક્ષ પરમાત્માને ધારણ કરીને, વેદાત્મક કિરણોથી, ભક્તોના હૃદયરૂપી કમલો પ્રફુલ્લિત કર્યા, અને ઉત્તમ રાજમાર્ગ દેખડાવી હર્ષિત બનાવ્યા, તથા પરમહંસ પરમાત્માનું દર્શન થવામાં પ્રતિબંધક તથા દુર્માર્ગે દોરી જનાર એવા દુષ્ટવાદો નષ્ટ કર્યા, અને સત્પુરુષોનાં ઉત્તમ કર્મો શરૂ કર્યા, એવો આ **શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય**રૂપ સૂર્ય (જગતનું) રક્ષણ કરો. ૩

ઉત્તમ ઉત્તમ રસથી સેવાયલું, શ્રુતિ (કાન)માં પહેરવા યોગ્ય છે ગુણ (કુંડલ) જેના, અત્યંત કાંતિના મંડળવાળું, ઉત્તમ બ્રહ્મસૂત્ર (જનોઈ) ધારણ કરેલું એવું પોતાના આચાર્યજી (શ્રીમહાપ્રભુજી) ના શરીરને હું ભજું છું. એ શ્લોકનો બીજો અર્થ.

ઉત્તમ જે પ્રેમ રસ તેથી સેવાયલું એવું, શ્રુતિ (વેદ) માં કહેલા (શમદમાદિ) ગુણોથી યુક્ત, પરપ્રભાવલય (બીજા અભકતોના કુતર્કના પ્રભાવનો નાશ કરનારા) એવાં સદ્બ્રહ્મસૂત્ર (ઉત્તર મીમાંસા) ના ભાષ્યરૂપ પોતાના આચાર્યજીનાં વચનોને હું માનું છું. અર્થાત્ શ્રીઆચાર્યજીની કાયા તથા વાચા બેઉ દિવ્ય હોવાથી બેઉને લાગુ પડે એવી રચના આ શ્લોકમાં કરી, પોતાની ઉભયતા ગુરુભક્તિ દર્શાવી છે. ૪

૧ સુદર્શન ચક્રને પરમાત્માની એવી આજ્ઞા છે કે, જો કોઇપણ મારા અનન્ય ભક્તઉપર આપત્તિ આવે, ત્યારે તારે જઇને તેનું રક્ષણ કરવું. જેમ અંબરીષ રાજાને મારવાને દુર્વાસાએ મોટી હત્યા મોકલી હતી, તે સમયે સુદર્શન ચક્રથીજ અંબરીષ રાજાનું રક્ષણ થયું હતું.

भजे ॥ ४ ॥ सदालिसेवितौ वंदे परागमहितौ मृदू ॥
अरविंदरुचां चोरौ चरणौ विठ्ठलेशितुः ॥ ५ ॥

નિરંતર ભ્રમરે સેવેલું, પરાગથી શ્રેષ્ઠ, કોમળ કમળની કાંતિને હરનાર, એવા શ્રીવિઠ્ઠલેશજી (ગુંસાઇજી)ના બે ચરણને હું વંદન કરૂંછું. ૫

उपोद्घात.

अथाऽस्ति भारतेऽस्मिन्वर्षे प्राच्योपांतप्रांतेषु ढुंढारोनाम-विषयविशेषः तस्मिंश्चाऽस्ति श्रीमद्रामचंद्रकुलोद्भवतया पारंपरिकात्यंतवैष्णवैरुपासनानिर्भरवशात् सर्वत्र सत्कार्येषु जानकीजानिं पुरस्कुर्वद्भिः सकलकलानिधितया सार्थकितराजभावैर्नृपालैः पाल्यमानं जयपुरं नाम नगरं ॥ तच्चेदानीं प्रशास्ति परमधर्मधुरीणो राजराजपदभाग्रामासिंहोनाम तस्य च निकटे अस्ति कश्चिल्लक्ष्मणनाथोनाम शैवलक्ष्मणाऽन्वितो दंडीति व्यपदिश्यमानः स्ववचसालं कलहंसतामुद्भाव्य प्रजाः सकलकलाः कुर्वन्जनविशेषः॥ योहि ॥ पद्यं ॥ कालानुकूलं कलयन् किलाऽखिलं बलान्नृपालस्य मनोऽतिनिर्मलं ॥ सदानवश्रीसहितश्च शैशवाद्रमेशमार्गेष्वधिकारितां गतः ॥ ६ ॥

ઉપોદ્‌ઘાત.

આ ભરતખંડના વાયવ્યપ્રાંતમાં ઢુંઢાર નામનો દેશ છે. તે દેશમાં શ્રીસૂર્યવંશી રામચંદ્રકુલોદ્‌ભવ હોવાથી પરંપરા પ્રાપ્ત અત્યંત વૈષ્ણવ ધર્માનુસાર ઉપાસનામાં તત્પર રહીને, સર્વ સત્કાર્યમાં જાનકીનાથ **શ્રીરામચંદ્રનો**જ આદર કરનાર, સકલકલાનિધિ થવાથી, પોતાનું રાજાપણું જેમણે સાર્થક કર્યું છે, એવા રાજાથી રક્ષણ પામેલું **જયપુર** નામનું નગર છે. ત્યાં હમણા ઉત્તમ ધર્મધુરીણ રાજરાજપદ ભોગવનાર **રામસિંહ**નામક રાજા રાજ કરેછે. તેની પાસે કોઇએક શૈવમતાવલંબી ચિહ્ન ધારણ કરનાર **લક્ષ્મણનાથ** નામનો દંડી રહેછે. તેણે પોતાના ભાષણથી સત્પુરુષોમાં મોટો કલહ ઉત્પન્ન કરીને, સંપૂર્ણ પ્રજાજનોમાં કોલાહલ ઊભો કર્યો છે.

જેણે રાજાના અતિનિર્મળ મનને સમય જોઇને બલાત્કારથી મલીન કર્યું છે. જે પોતે બાલપણથીજ દંડી હોવાથી “નારાયણ” નામનું સંકીર્તન કર-

ग० ॥ तेनाऽधुनाऽमंदनृपाश्रयात्तुंदिलमदेन स्वच्छंदतया स्वेच्छामात्रमूलांश्चतुःषष्टिप्रश्नान्विधाय वसुधावलये सर्वत्र तत्पत्रकं चतुरोऽपि प्रधानवैष्णवसांप्रदायिकान्प्रति प्रेषितमिति किंवदंती चिरेण संचरंती उत्तराशाभरणमितोभवितेतीव वैश्रवणोपकंठमाससादेहमोहमयीपुरवास्तव्यानां समग्रोदग्रगुणस्तव्यानां श्रीमदाचार्यवंशमौक्तिकानां गोस्वामिनां तेषुच ॥ (कुलकं) श्रीवल्लभाचार्यकुलप्रदीपः समस्तदुर्वादतमःप्रमाथी ॥ सुवर्णसत्पात्रकृताऽऽश्रयोयोऽक्षयिष्णुसत्स्नेहरसेन पूर्णः ॥ ७ ॥ प्रज्वाल्य दारिद्र्यदशाममीषां प्रकाशमानः स्वकरप्रभावात् ॥ विवेकहेतुः सदसत्पथानां श्रीजीवनाख्यो जयति प्रधानः ॥ ८ ॥

નાર, તેથી લક્ષ્મીપતિની સેવાનો અધિકારી ગણાય છતાં, હમણાં દૈત્યસંપત્તિથી યુક્ત એટલે દ્વેષી અન્યો છે. ૬.

હમણા તેણે મોટો રાજાશ્રય મળવાથી, પુષ્ટ પુષ્ટ મહોન્મત્ત થઈ, સ્વછંદપણે, કેવલ પોતાની ઇચ્છા માત્રથીજ ૬૪ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને, ભૂતલપર સર્વ ઠેકાણે તે પ્રશ્નો ચારે મુખ્ય વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પ્રવર્તકો ઉપર મોકલી આપ્યા છે. એવી વાત ઉત્તર આશાથી[1] લાંબા વખતથી વૈશ્રવણે[2] પડી હતી.

અર્થાત્ તે મુંબાપુરનિવાસી, સકલગુણગણથી સ્તુત્ય, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વંશમાં મણીરૂપ ગોસ્વામી શ્રીજીવણલાલજી મહારાજને કાને પડી.

સંપૂર્ણ દુષ્ટવાદરૂપી અંધકારને નષ્ટ કરનાર અને સુવર્ણ દાનથી પોતાના આશ્રિતને જેમણે સુપાત્ર કર્યા છે એવા, અખૂટ સ્નેહરસથી પરિપૂર્ણ શ્રીવલ્લભકુલપ્રદીપ; પોતાના કિરણ પ્રભાવથી પ્રકાશમાન, અને આશ્રિતોની દારિદ્રદશા બાળનાર, સત્ અને અસત્ માર્ગનો વિચાર કરનાર,[3] એવા શ્રેષ્ઠ ગોસ્વામિ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજ બિરાજે છે. ૭-૮

---

૧ ઉત્તર આશા એટલે ઉત્તરદિશા (જયપુર) થી અને બીજો અર્થ ઉત્તર મળવાની આશાથી.

૨ વૈશ્રવણે એટલે ઉત્તર દિશામાં રહેનાર કુબેરને, બીજો અર્થ કુબેરજેવા ધનાઢ્ય ગોસ્વામિ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજને કાને.

૩ ગો૦ શ્રીજીવણલાલજી મહારાજ મુંબાઇમાં દરમાસે ગામપરગામના વિદ્વાનોને ભેળા કરી એક સભા કરતા હતા અને તેમાં સર્વ શાસ્ત્રનો ઊહાપોહ કરાવી, સર્વનો સત્કાર કરતા હતા. હાલના આચાર્યોમાં તેવી શાસ્ત્રચર્ચા તથા વિદ્યાવિનોદની અભિરૂચિનો અભાવ થવાથી તેવી ધર્મ સભાનું સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દુર્લભ થયું છે.

वेदांतसाहित्यमुखाः सुविद्याः श्रिया समं यत्र कृताधिवासाः॥
सापत्न्यभावादिव दर्शयंति प्रतिक्षणं स्वस्वगुणातिरेकं ॥९॥
सर्वदैव गुरोः कर्तुर्नित्यं सुरसभावनं ॥ जीवस्य जीवन-
स्याऽपि गतो भेदः परस्परं ॥ १० ॥ अथ स्फुरद्व्याकृति-
लब्धकीर्तेर्नव्याकृतिः श्लाघ्यतमाऽस्ति यस्य॥ परः सवे-
दांतवनीमृगेंद्रः श्रीगोकुलाधीशइति प्रसिद्धः ॥ ११ ॥
तथाऽपरः श्रीयदुनाथनामा सदीक्षितो दुर्ज्जनशिक्षणेषु ॥
पात्रं य एकं परमं मतीनामन्येप्यनन्येश्वरभक्तिमंतः॥१२॥
ते च सर्वेऽपि ॥ तदा तदाकर्ण्यजनाननागतं कुतश्चिदाना-
य्य तदत्र पत्रकं ॥ श्रीजीवनेशोपवने समुत्सुकाः समेतमे-
तन्मिलिताव्यलोकयन् ॥ १३ ॥

જેનીપાસે વેદાંતશાસ્ત્ર, સાહિત્યશાસ્ત્ર, ઇત્યાદિક ઉત્તમવિદ્યા અને લક્ષ્મી સહવર્તમાન વસેછે, તે લક્ષ્મી અને સરસ્વતી એમનું સોકપણું છે માટેજ કે શું? પ્રત્યેક ક્ષણેક્ષણે તે પોતાના ગુણોનો ઉત્કર્ષ દેખડાવે છે. ૯

નિરંતર સુરસભાવન (ઉત્તમ રસોનો સ્વીકાર,) અથવા સુર (દેવ) તેની સભાનું અવન (રક્ષણ કરનાર); એવા **જીવન** અને જીવ એ બેમાં **નકાર**નોજ માત્ર ભેદ છે. પરંતુ જીવનું સર્વ કાર્ય જીવન (પાણી) કરેછે. મતલબ કે બધા જીવો (ભક્તો) નું જીવન (જીવવાનું સાધન) તે **શ્રીજીવણલાલજી** મહારાજ છે. ૧૦

વળી જેમણે નવીન શ્લોકો કરવાની સ્ફુર્તિથી કીર્તિ સંપાદન કરી છે, અને જેની નવીન કાવ્ય ચમત્કૃતિક ઘણી સ્તુત્ય છે, અને વેદાંત શાસ્ત્રરૂપી વનમાં કેસરીસિંહની માફક ગર્જના કરેછે, એવા શ્રેષ્ઠ **શ્રી ગોકુલાધીશજી** મહારાજ પ્રસિદ્ધ છે. ૧૧

તેમજ બીજા દુર્જનોને શિક્ષા કરવામાટે દીક્ષા લેનાર, અને બુદ્ધિ સમુદાયના ભંડારરૂપ, એવા (**શ્રીયદુનાથજી** મહારાજ સુરતવાળા) બિરાજે છે. એ સિવાય બીજાપણ શ્રીપરમાત્માની અનન્યસેવા કરનાર (ગોસ્વામિ બાલકો) છે. ૧૨

તે સર્વેએ સદરહુ ૬૪ પ્રશ્નોની પત્રિકા ગમે ત્યાંથી મેળવીને **શ્રીજીવણલાલજી** મહારાજની હવેલીના બગીચામાં, એકઠા મળી અવલોકન કરી. ૧૩

॥ ततश्च ॥ निरीक्ष्यासंगततरान् प्रश्नांस्ते नितरामिमान् ॥
पराहतोत्तरौत्सुक्याः क्षणमेकं व्यमर्शयन् ॥ १४ ॥
पदवाक्यप्रमाणज्ञ आचार्योजीवनाऽभिधः ॥
समाज्ञापयतिस्मेदं समां तावत्पुरः स्थितम् ॥ १५ ॥
विचित्रसंस्कृताः प्रश्नाविचित्रार्थाइमे यतः ॥
विचार्यमाणाआचार्यमुखादर्हति नोत्तरम् ॥ १६ ॥
वेतंडमंडलीगंडकंडूपांडित्यखंडिनः ॥
निपतंति नखा नैव हरीणां गिरिकागणे ॥ १७ ॥
तस्मादस्माकमाज्ञातस्त्वमेषां नातिविस्तरात् ॥
वितरोत्तरमाम्नायादिप्रमाणैः प्रपूरितं ॥ १८ ॥
प्रायः सर्वं सुबोधार्थं नात्यंतं तर्ककर्कशम् ॥
अन्वमोदंत ते संत इमां श्रीजीवनोदितिम् ॥ १९ ॥
अथो गुणवतीमेतां हेतुमामोदसंपदाम् ॥

તે પછી, એ સર્વ પ્રશ્નો અતિશય અસંગત છે, એમ જોઇને, તેને ઉત્તર આપવાની ઉત્સુકતા નષ્ટ થતાં, એક ક્ષણ વિચાર કરવા લાગ્યા. ૧૪

પછી પદ, વાકય અને પ્રમાણ જાણનાર **શ્રીજીવનાચાર્યજી મહારાજે,** આગળ ઊભેલા મને એવી આજ્ઞા કરી કે, ૧૫

આ પ્રશ્નો વિચિત્ર અર્થના અને વિચિત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયલા છે, માટે એનો ઉત્તર આચાર્યોના મુખથી આપવો ઉચિત નથી. ૧૬

હાથીના ગંડસ્થળની ખંજવાળને દૂર કરવાનું જેનું પાંડિત્ય છે, એવા કેસરીસિંહના નખ, નાની ઉંદરડી ઉપર પડતા નથી. ૧૭

માટે અમારી આજ્ઞાથી તમે ઘણો વિસ્તાર ન કરતાં, આ પ્રશ્નોનો ટૂંકો ઉત્તર વેદાદિ શાસ્ત્રોના ભરપૂર પ્રમાણથી આપો. ૧૮.

ઘણું કરીને તે સર્વ ઉત્તરોનો અર્થ સુબોધ જોઇએ. તેમાં તર્કસંબંધી કર્કશ કલેશ ન જોઇએ. આ સાંભળીને બીજા બધા ગોસ્વામિ બાલકોએ **શ્રીજીવણલાલજી** મહારાજના વિચારને અનુમોદન આપ્યું. ૧૯

આ તેઓની ગુણવતી (માધુર્યાદિ ગુણોવાળી તથા દોરાવાળી), આમોદ

सुमनोनंदितां मूर्ध्ना मालामिव वहन्नहम् ॥ २० ॥
विद्वन्मणेर्घनश्यामात्स्वतातालब्धशास्त्रदृक् ॥
गोवर्धनाभिधोलेखं यथामति समारभे ॥ २१ ॥
सत्पक्षपातिनो हंसा नूनं नालीकवल्लभाः ॥
गुणं गृह्णत मा दोषं नीरक्षीरविवेकिनः ॥२२॥ इति भूमिका ॥

ग्रंथ परिभाषा.

अष्टौ प्राधान्यतः प्रश्नाः कृतास्तत्राऽप्यवांतराः ॥
अष्टाष्ट प्रत्येकमित्थं चतुःषष्टिरिहोदिताः ॥ २३ ॥
सर्वांस्तान् क्रमशः प्रश्नान् संख्यानिर्देशपूर्वकम् ॥
विलिख्यैकैकशस्तेषामत्रोत्तरमुदीर्यते ॥ २४ ॥
संक्षिप्योत्तरसारार्थः कथ्यते कारिकात्मना ॥
पूर्वं पुनः स एवार्थः सप्रमाणं प्रपंच्यते ॥ २५ ॥

સંપદાહેતુ (આનંદરૂપ સમૃદ્ધિના કારણવાળી તથા સુગંધ સમૃદ્ધિના કારણવાળી), સુમનોનંદિતાં (ઉત્તમ મનથી આનંદિત કરેલી તથા ફૂલોથી શોભાયમાન) એવી તેઓની ઉક્તિને પુષ્પમાળા પેઠે માથે ચઢાવનાર, પોતાના પિતૃચરણ વિદ્વન્મણી **શ્રીઘનશ્યામ ભટ્ટજી**થી શાસ્ત્રદૃષ્ટિ સંપાદન કરનાર, ગોવર્ધન શર્મા (ગટ્ટૂલાલજી) એવો હું યથામતિ આ લેખનો પ્રારંભ કરૂંછું.૨૦-૨૧

હંસ, સત્પક્ષપાતી હોય છે, તેમ વિદ્વાનો નક્કી સત્પક્ષ (સાચા પક્ષ) નો સ્વીકાર કરનાર હોય છે. તે નાલીકવલ્લભા (કમલના તંતુને ખાનાર અથવા જેને કપટ વહાલું નથી); એવા વિદ્વાનો રાજહંસની પેઠે નીરક્ષીરનો વિવેક કરનાર હોય છે, માટે તેવા વિદ્વાનો આ મારી કૃતિમાંથી ગુણમાત્રનું ગ્રહણ કરો. દોષનો સ્વીકાર ન કરો, એમ હું ઇચ્છું છું. ૨૨.

ગ્રંથ પરિભાષા.

મુખ્ય પ્રશ્નો ૮ છે, પણ પ્રત્યેક પ્રશ્નમાં અવાન્તર આઠ આઠ પ્રશ્નો હોવાથી કુલ ૬૪ પ્રશ્નો થયા છે. ૨૩

તે સર્વ પ્રશ્નોને સંખ્યાપૂર્વક લખીને એકેકનો ક્રમથી ઉત્તર અત્રે દર્શાવ્યો છે. ૨૪.

કારિકા (શ્લોક) રૂપે સંક્ષિપ્ત ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો છે અને તેનાજ વિવરણરૂપે ફરીથી પ્રમાણપૂર્વક વિસ્તાર કર્યો છે. ૨૫

अंतेऽतीतार्थनिष्कर्षः पद्यैः सर्वत्र दर्श्यते ॥
सर्वेषूत्तरभागेषु प्रायेणायं क्रमोऽत्र मे ॥ २६ ॥
क्वचित्प्रासंगिकोऽत्रार्थोऽनापृष्टोपि निरूपितः ॥
स्वसिद्धांतोपकाराय भाविप्रश्नापनुत्तये ॥ २७ ॥

इति परिभाषा ॥

किंचित्सविस्तरमिदं विफलं किल स्या-
दित्थं विधाय सहसैव धियं नहेयम् ॥
संतः परश्रमनिरर्थकताजिहीर्षा-
वंतः कृपालव इहाऽस्ति ममार्थनेयम् ॥ २८ ॥
किंत्वेकवारमखिलं खलु नेत्रपात्रम्
कार्यं विचार्यमथ योऽत्र गुणश्च दोषः ॥
व्यक्तीभविष्यति स दर्पणमर्पणीयम्
किं पाणिकंकणपरीक्षणकामनायाम् ॥ २९ ॥

અને ઉત્તરને અંતે તેનો અત્યંત સાર પણ શ્લોકરૂપે દર્શાવ્યો છે. આવો ક્રમ સર્વે ઉત્તરોમાં એકસરખો રાખેલો છે. ૨૬

કોઇ કોઇ સ્થળે, તેમણે નહિ પૂછેલી એવી કેટલીક પ્રાસંગિક બાબતો પણ, પોતાના સિદ્ધાંતની અનુકૂળતામાટે તથા ભવિષ્યમાં બીજા પ્રશ્નો ઉઠતાં અટકે તેમાટે, ઉત્તરમાં નિરૂપણ કરી છે. ૨૭

પરિભાષા સમાપ્ત.

આ ગ્રંથ ઘણો મોટો છે, માટે નિરર્થક છે, એવી બુદ્ધિથી, તેનો ત્યાગ ન કરવો. કેમકે સજ્જનો હમેશાં બીજાના શ્રમની નિરર્થકતા નષ્ટ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર દયાળુ હોયછે, માટે તેઓને મારી પ્રાર્થના છે કે, ૨૮

આ ગ્રંથ એકવાર પણ દૃષ્ટિગોચર કરવો, પછી તેનો વિચાર કરવો, જેથી તેમાં ગુણ કે દોષ જે હશે તે, આપોઆપ દેખાઈ પડશે કેમકે "હાથના કંકણની પરીક્ષામાટે આરસી" ની શી જરૂર ? ૨૯.

ઉપોદ્‌ઘાત સમાપ્ત.

॥ अथात्राष्टसु प्रधानप्रश्नेष्वाद्यः प्रश्नः ॥

भवत्संप्रदायः तत्र संप्रदायशब्दस्य कोऽर्थः ॥

॥ उत्तरम् ॥

अथ श्रीहरिदासैर्यद्ब्रह्मरुद्रादिभिः सुरैः ॥
पुरा प्रादुष्कृतं वेदाद्भेदाभेदादिभेदतः ॥ १ ॥
सम्यक्परंपराप्राप्तं हरिमंत्रादिकर्मकम् ॥
सर्वप्रकर्षवद्दानं संप्रदायइहोच्यते ॥ २ ॥

तथाहि ॥ संप्रपूर्वाद्ददातेर्घञि आतोयुक्चिण्कृतोरिति युकि निष्पन्नः संप्रदायशब्दः ॥ तत्राऽस्य मंत्रादिकर्मकदानस्य समुपसर्गोक्तं सम्यक्त्वं नाम भगवदाज्ञया तद्भक्तैर्जीवेषु पूर्णकरुणार्णवांतःकरणैर्ब्रह्मरुद्रादिभिरनादिसिद्धवेदादुद्धृत्य प्रवर्त्तितत्वेन तच्छिष्यपरंपराप्राप्तत्त्वम् ॥ सं-

---

હવે આઠ મુખ્ય પ્રશ્નમાંનો પ્રથમ પ્રશ્ન.

તમારો સંપ્રદાય, તેમાં સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શો?

ઉત્તર.

અથ[1] શ્રીહરિના ભક્ત, બ્રહ્મા, રૂદ્ર, વગેરે દેવોએ વેદમાંથી ભેદ, અભેદ, ઇત્યાદિ ભેદપૂર્વક જે બહાર કાઢેલું, ઉત્તમ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલું, સર્વ પ્રકારનો ઉત્કર્ષ જેમાં સમાયલો છે એવું, શ્રીહરિમંત્રાદિકનું જે દાન, તેનેજ અમે **સંપ્રદાય** કહીએ છીએ. ૧-૨

તેનો સ્પષ્ટાર્થ એવો કે, **સં**, અને **પ્ર** એ બે ઉપસર્ગની આગળ **દા** ધાતુને **ઘञ्** પ્રત્યય લાગતાં **आतोयुक् चिण्कृतोः** એ સૂત્રથી યુક્ કરતાં **સંપ્રદાય શબ્દ** સિદ્ધ થયો છે. તેમાં **દા** ધાતુનો અર્થ **દાન** અને **સં** એ ઉપસર્ગનો અર્થ સમ્યક્રીતે એટલે શ્રીભગવાન્ની આજ્ઞાથી, તેમના બ્રહ્મ, રૂદ્રાદિ ભક્તોએ, જીવો ઉપર દયાર્દ્ર અંતઃકરણપૂર્વક, અનાદિ સિદ્ધ વેદમાંથી બહાર કાઢીને

---

૧ અથ શબ્દ આરંભમાં અને ઇતિ સમાપ્તિમાં મૂકવાનો વૈદિક નિયમ છે. તે અથના અર્થો અમરકોષમાં:

मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ ॥

મંગલાચરણ, અનન્તર, આરંભ, પ્રશ્ન, અને કાર્ત્સ્ન્યં (સંપૂર્ણતા) એમ બતાવ્યા છે, આ ઠેકાણે તેમાંના ઘણાખરા લાગુ પડતા હોવાથી અથ શબ્દ વાપર્યો છે.

प्रदायानां ब्रह्मादिप्रवर्त्तितत्वं तु भवतामपि संमतम् ॥ यथा-बृहदारण्यकभाष्यारंभ आहुः शंकराचार्याः ॥ ॐनमोब्रह्मादिभ्योब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्योवंशर्षिभ्योनमोगुरुभ्यइति ॥ इदंच विशेषतः कियत्कालात्प्रवृत्तइत्यस्योत्तरे प्रपंचयिष्यते ॥ प्रकृष्टत्वं चाऽस्य दानस्य वेदार्थकर्मकत्वादेव ॥ तथाहि ॥ धर्मब्रह्मणी एव कांडभेदेन कृत्स्नस्य वेदस्य प्रमेयत्वादर्थः ॥ ॥धर्मब्रह्मप्रतिपादकापौरुषेयवाक्यस्यैव वेदत्वात् ॥ तत्र संप्रदायेषु धर्मप्रदानं तु शिष्येभ्यः शिक्षणोपदेशादिद्वारा ॥ अजिज्ञासितमद्धर्मोगुरुं मुनिमुपाव्रजेदित्यादिषु तदर्थे सांप्रदायिकगुरूपसत्तेर्विहितत्वात् ॥ धर्मदानस्य सर्वोत्कृष्टत्वं तु तत्रतत्र श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रसिद्धमेव ॥ अथ ब्रह्मप्रदानमपि तत्तन्महामंत्रोपदेशद्वारा मनननिदिध्यासनोपकृतश्रवणद्वाराच ॥ तत्र आथर्वणानां

પ્રવૃત્ત કરેલું, અને શિષ્ય પરંપરાથી આવેલું મંત્રનું જે દાન તે **સંપ્રદાય** શબ્દનો અર્થ છે. બ્રહ્માદિકોએ સંપ્રદાય પ્રવૃત્ત કર્યા છે, એ શ્રીશંકરાચાર્ય-મતાવલંબી તમોને પણ સંમત છે. કારણ કે શ્રીમચ્છંકરાચાર્યજીએ પોતાના બૃહદારણ્યકાદિક ઉપનિષદ્‌ના ભાષ્યના આરંભમાં, બ્રહ્મવિદ્યાના સંપ્રદાયને પ્રવૃત્ત કરનાર બ્રહ્માદિકને નમસ્કાર; અને વંશપરંપરાગત ઋષિયોને પ્રણામ, કરીને-પછી સદ્ગુરુને નમન કર્યું છે. આ સર્વ વિચાર વિશેષે કરીને **कियत्कालात्प्रवृत्तः ॥** ક્યારથી શરૂ થયો છે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી કહીશું. **प्र** એ ઉપસર્ગનો અર્થ પ્રકર્ષ એવો છે, હવે દાનનો પ્રકર્ષ એટલામાટેજ છે કે તે દાન વેદમાંથીજ નીકળેલું છે. તેનોજ સ્પષ્ટાર્થ એવો છે કે સર્વ વેદોનો પ્રમેયાર્થ બે કાંડથી કહ્યો છે. ૧ ધર્મ, ૨ બ્રહ્મ. કારણ ધર્મ અને બ્રહ્મ એ બેઉનું પ્રતિપાદન કરનાર જે અપૌરૂષેય વાક્ય તેનેજ વેદ કહેછે. તે વેદમાં કહેલા સંપ્રદાયોમાં શિષ્યોને ઉપદેશદ્વારા ધર્મનું **પ્રદાન** કર્યું છે. કારણ કે જે પોતાનો ધર્મ જાણતો નથી, પણ જાણવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમણે મુનિ એવા ગુરુપાસે જવું. તે માટે સંપ્રદાયપ્રવર્ત્તક ગુરુપાસે જવાનું વેદમાં વિધાન છે. **ધર્મદાન** સર્વ દાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં ઠેકઠેકાણે વારંવાર કહેલું છે.

હવે **બ્રહ્મદાન** પણ તે તે વેદોક્ત મહામંત્રના ઉપદેશથી, શ્રવણદ્વારા, મનન, નિદિધ્યાસન માટે ઉપયોગી છે. તે અથર્વણ વેદના કૈવલ્યોપનિષ-

कैवल्योपनिषदि ॥ ॐ अथाश्वलायनोभगवंतं परमेष्ठिनं परिसमेत्योवाच अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढां ययाऽचिरात् सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषमुपैति विद्वान् ॥ तस्मै सहोवाच पितामहश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि ॥ नकर्मणा नप्रजया धनेन त्यागेनैकेनाऽमृतत्वमानशुरिति ॥ गीतायाम् ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यः ॥ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥ श्रीभागवते ॥ प्रीयतेऽमलया भक्त्या हरिरन्यद्विडंबनम् ॥ भक्त्यैव तुष्टिमभ्येति विष्णुर्नान्येन केनचित् इत्यादिभिः श्रौतस्मार्तपौराणवचनैर्भगवतो भक्तिमदेकलभ्यत्वश्रावणात् भक्तत्वस्यच एवंधर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ॥ मयि संजायते भक्तिः ॥ भक्तिरुपद्यते पुंसाम् ॥ विनाश्रीवैष्णवं धर्मं प्रसादं सद्गुरोर्विना ॥ विना श्रीवैष्णवीं दीक्षां कथं-

દમાં ભગવાન્ પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મ) પાસે જઇને આશ્વલાયન ઋષિ બોલ્યાઃ— મહારાજ! સત્પુરુષોએ નિરંતર સેવેલી, અત્યંત ગુપ્ત એવી, અને જેના યોગથી સર્વ પાપ નષ્ટ થઇને જ્ઞાની થઇને પરાત્પર પુરુષોત્તમની પાસે જવાય છે એવી, બ્રહ્મવિદ્યા આપ મને ભણાવો. તે આશ્વલાયનને બ્રહ્માએ કહ્યું, શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને ધ્યાન એનાથી તમે જાણો. કારણ બ્રહ્મજ્ઞાન કર્મ કરવાથી, સંતતીથી, કે ધનદોલતથી, મળતું નથી. પરંતુ તે સર્વનો ત્યાગ કરીને અનન્ય ભક્તિ કરવાથીજ અમૃતરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન મળેછે. ગીતામાં કહ્યું છે કેઃ—

અનન્ય ભક્તિથી હું મળું છું. અનન્ય ભક્તિથીજ હું મળવો શક્ય છું. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે, નિર્મલ ભક્તિથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય છે. બાકી સર્વ વિટમ્બણા છે. ભક્તિના યોગથી શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાયછે, બીજા કોઈ પણ સાધનથી થતા નથી. વગેરે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણનાં વચનોથી, પરમેશ્વરની અનન્ય ભક્તિ કરનારનેજ તે મળે છે, એમ સંભળાય છે.

ભક્તપણું કોને પ્રાપ્ત થાયછે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે કે, હે ઉદ્ધવ! આત્મનિવેદન કરનાર મનુષ્યને, મેં કહેલા ધર્મથી મારાપર ભક્તિ ઉત્પન્ન થાયછે. શ્રીમાન્ વૈષ્ણવ ધર્મ સિવાય, સદ્ગુરુની કૃપા સિવાય, શ્રીવૈષ્ણવી દીક્ષા લીધા વિના, શ્રીભગવદ્ભક્ત કેમ થવાય? ઇત્યાદિ શ્રીભાગવત, પદ્મપુ-

भागवतोभवेदित्यादिश्रीभागवतपाद्मादिवचनैर्वैष्णवमंत्रो-पदेशैकसाध्यत्वकथनात् मंत्राणां च पाद्मगौतमीयतंत्रादिषु संप्रदायविहीना ये मंत्रास्ते निष्फला मता इति सर्वथा-संप्रदायैकसाध्यग्रहणकत्ववचनात् मंत्रद्वारा ब्रह्मदानं संप्रदायेषु ॥ अथ विविधोपनिषत्सूत्रगीतादिश्रावणद्वारा-ब्रह्मप्रदानमपि एतदधीनं ॥ तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेदिति नियमेनश्रवणस्य पारंपरिकगुरूपसत्त्येकसाध्यत्व-श्रावणात् ॥ श्रवणस्य मननिदिध्यासनोपकृतस्य ब्रह्म-साक्षात्कारहेतुत्वंतु सतां राजमार्गेषु अनेकोपनिषड्डिंडिभिः सहस्रशोघुष्यतइत्यलं ॥ एवं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वादेव संप्रदायपदार्थस्य सर्वदानेभ्यः प्रकृष्टत्वम् ॥

अतएव याज्ञवल्क्यः स्वस्मृतौ (अ० १) दानप्रकरणे विविधदानानि निरूप्य सर्वांते उपदेशादिद्वारकं सर्वफल-भूतब्रह्मणः प्रदानं संप्रदायापरपर्यायं सर्वेभ्योप्यत्यंत-

---

રાણાદિકનાં વચનોથી વૈષ્ણવ મંત્રોપદેશથીજ સાધ્ય એવા ભક્તિ કરનાર ભક્ત બનેછે. મંત્રનો વિચાર પદ્મપુરાણ તથા ગૌતમી તંત્ર વગેરેમાં કહેલો છે. તે એવો કે જે મંત્ર **સંપ્રદાય**થી રહિત છે, તે સર્વ મંત્ર નિષ્ફળ છે. એમ સર્વ પ્રકારે સંપ્રદાયથીજ સાધ્ય જે મંત્રગ્રહણ, તે દ્વારેજ બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવિધ ઉપનિષદો, સૂત્રો, ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવાથી, બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. તે બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાટે ગુરુપાસેજ જવું જોઇએ, એવો નિયમ કહ્યો છે. માટે પરંપરા પ્રાપ્ત સદ્‌ગુરુપાસે જઇને વેદાન્તજ્ઞાન સાંભળવું જોઇએ. શ્રવણ કરવાથી, મનન થાયછે, અને મનન થવાથી નિદિધ્યાસન (નિરંતર ધ્યાન) થાયછે, તેવા ધ્યાનથી સમાધિ થતાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાયછે. એ વાત સત્પુરુષોના રાજમાર્ગમાં અનેક ઉપનિષદોએ દોંડી પીટીને હજારો વખત સંભળાવી છે. એજ પૂરતું છે. એ રીતે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થવાનું કારણ **સંપ્રદાય**, અને તે સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ, સર્વ દાન કરતાં ઉત્તમ દાન એજ છે. માટે યાજ્ઞવલ્કય મુનિયે પોતાની સ્મૃતિના પ્રથમ અધ્યાયના દાન-પ્રકરણમાં નાના પ્રકારનાં દાનોનું નિરૂપણ કરીને, છેવટે ગુરુપરંપરાના ઉપ-દેશથી આવેલું, જેને **સંપ્રદાય** એવું બીજું નામ છે, એવું પરબ્રહ્મસંબંધી જ્ઞાનનું **પ્રદાન**, એ સર્વ દાનથી અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ દાન છે એમ કહ્યું છે. (૧૫)

गरीयस्त्वेनाह (श्लो०१५) सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योधिकं यतः॥ तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतम् ॥ नचाऽत्र ब्रह्मशब्देन वेदमात्रं शंक्यम्॥ब्रह्मशब्देन परमात्मनोऽपि स्मृतिषु व्यवह्रियमाणत्वात् ॥ एतदग्रे श्राद्धप्रकरणे श्राद्धार्हब्राह्मणेषु वेदविद्भ्यः पार्थक्येन श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति परमात्मज्ञानिनोगणनेन तद्वदत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मपरत्वावगमाच्च ॥ अतएव द्वितीयाध्याये मनुरपि (श्लो० १४०) उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विज इत्यादिना संपूर्णवेदवेदैकदेशाध्यापकादीन्निरूप्य सर्वांते (श्लो० ४४) यआवृणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ॥ समाता सपिता ज्ञेयस्तं नद्रुह्येत्कदाचनेति सर्वाधिकतया प्रदातुरुत्कर्षमुखेन ब्रह्मदानस्यैव संप्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्षं ब्रूते ॥ कौथुमीयानां सांऽहित्युपनिषदि तृती-

સર્વદાન કરતાં અધિક, સર્વ ધર્મમય બ્રહ્મજ્ઞાન છે, તે આપનાર સદ્‌ગુરુ પોતે અક્ષય બ્રહ્મલોકને પામેછે. આ શ્લોકમાં **બ્રહ્મ** શબ્દ છે, માટે તેનો અર્થ વેદ (શબ્દબ્રહ્મ) માત્ર લેવો, એવી શંકા કોઇએ ઉઠાવવી નહિ, કેમકે સ્મૃતિ ગ્રંથોમાં પરમાત્માવાચક બ્રહ્મશબ્દથી વારંવાર વ્યવહાર કરેલો છે. તેનીજ આગળ શ્રાદ્ધપ્રકરણમાં શ્રાદ્ધને યોગ્ય બ્રાહ્મણ કોણ? તેનો વિચાર ચાલતાં, વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણ કરતાં, બ્રહ્મવેત્તા તરુણ શ્રોતિય બ્રાહ્મણ જુદો કહ્યો છે. માટે પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરનારને બ્રહ્મવિત્ કહેછે. તેમજ આ ઠેકાણે પણ **બ્રહ્મ** શબ્દથી પરમાત્માનુંજ ગ્રહણ થાયછે. માટેજ મનુસ્મૃતિના બીજા અધ્યાયના ૧૪૦ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કેઃ—

જે દ્વિજ ગુરુ જનોઈ આપીને, તેને વેદ ભણાવે, એમ કહીને, સંપૂર્ણ વેદ અથવા તેની એક શાખા શીખવનારને ગુરુ કહીને, છેવટે શ્લોક ૪૪ મામાં બ્રહ્મજ્ઞાનથી આપણા બેઉ કાનને જે ભરે છે તે, બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુ તેજ માતા અને તેજ પિતા જાણવો. તેનો કદીપણ દ્રોહ કરવો નહિ. એવી રીતે સર્વ કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાનદાતા ગુરુનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનું દાન એજ **સંપ્રદાય** શબ્દનો ખરો અર્થ મહર્ષિ મનુએ પણ દર્શાવ્યો છે.

સામવેદની કૌથુમીશાખાના સાંહિતી ઉપનિષદ્‌ના ત્રીજા ખંડમાં એ અર્થ

यखंडे चेदं स्फुटम् ॥ तदिह याज्ञवल्क्यवचने ब्रह्मशब्देन परमात्मा ॥ अथचास्तु वेदोपीह ब्रह्मशब्देन तंत्रात्संगृहीतः परमात्मदानस्याऽपि उपनिषदादिरूपवेदोपदेशद्वारकत्वात् ॥ तथा संवर्तस्मृतावपि (श्लो० ४३) दानंच विधिना देयमशुभांतकरं शुभमित्यादिना दाननिरूपणमुपक्रम्य कियंति दानानि निरूप्य (श्लो० ५१) भूताभयप्रदानेन सर्वकामानवाप्नुयादित्यादिना सर्वेभ्यो दानेभ्योऽस्य प्रकर्ष उक्तः ॥ अतिप्रशंसितमभयदानंचेदं ब्रह्मप्रापणरूपमेव ॥ सर्वथा भयाभावस्य तदेकसाध्यत्वमिति श्रुतिसिद्धांतात् ॥ अतएव तृतीयस्कंधसप्तमाध्याये (श्लो० ४०) सर्ववेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चाऽनघ ॥ जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपीति मैत्रेयंप्रति तत्त्वजिज्ञासोर्विदुरस्य वचने ब्रह्मप्राप्तिहेतुतत्त्वोपदेशद्वारकमेव जीवाभयप्रदानं श्रीधरस्वामी व्याचष्टे ॥ एव-

---

સ્પષ્ટ છે. માટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં બ્રહ્મશબ્દથી પરમાત્માનું ગ્રહણ છે. અથવા બ્રહ્મશબ્દથી વેદનું પણ ગ્રહણ તંત્રગ્રંથથી સિદ્ધ છે અને ઉપનિષદાદિરૂપ વેદના ઉપદેશ દ્વારે પરમાત્માનું જ્ઞાન થાયછે. તેમજ સંવર્તસ્મૃતિમાં કહ્યું છે (શ્લોક ૪૩).

પોતાનાં પાપ નષ્ટ કરવાસારૂ નાના પ્રકારનાં શુભદાનો કરવાં. એમ દાનપ્રકરણનો ઉપક્રમ કરીને કેટલાંક દાનો કહીને (શ્લોક ૫૧) ભૂતોને (પ્રાણીઓને) અભયપ્રદાન દાન કરવાથી સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાયછે. આ ઉપરથી સર્વ દાન કરતાં અભયદાનનો ઉત્કર્ષ કહ્યો છે. તે ઉત્કર્ષવાળું અભયદાન કયું? પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરી આપે તેજ. કેમકે સર્વ પ્રકારના ભયનો અભાવ બ્રહ્મજ્ઞાનથીજ સાધ્ય છે, એવો વેદનો સિદ્ધાંત છે. માટેજ શ્રીભાગવતના ત્રીજા સ્કંદના ૭ મા અધ્યાયના ૪૦ મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સર્વ વેદ, યજ્ઞ, તપ, દાન, એ સર્વથી જીવને અભયદાનની એક કળા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી, એમ મૈત્રેય એમણે, તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છા કરનાર વિદુરે કરેલા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું છે અને તેના ઉત્તરમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરી આપનાર જે ઉપદેશ, તે દ્વારે જીવને અભય પ્રદાન મળેછે, એવું શ્રીધર

मेव वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदइत्यादिना दानेषु देयविशेषेण फलविशेषं वदन्मनुः सर्वदानांते ब्रह्मदो- ब्रह्म शाश्वतम्॥ सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यत इति सर्वदानापेक्षया अस्य दानस्य संप्रदायत्वनिर्वाहकं प्रकर्ष- माह ॥ तथा माधवकृतायां पराशरव्याख्यायां प्रथमाध्याये (श्लो० ३७ व्याख्याने) भविष्योत्तरे ॥ आर्त्तानामन्नदा- नंचेत्याद्युपक्रम्य सुवर्णं याजकानां च विद्यांचैवोर्ध्वरेतसां ॥ कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमेति ॥ विद्या ब्रह्मप्रापिका उपनिषन्महामंत्रादिरूपा ॥ ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्म- चारिप्रभृतीनां त्रयाणाम्॥ विद्याशब्दस्येदृशार्थकत्वंतु यदेव- विद्ययाकरोतीत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥ नचैवं गृहस्थस्य संप्रदा- यानधिकारः शंक्यः ॥ ऊर्ध्वरेतस्सु विद्यादानस्य शीघ्रं मो-

---

સ્વામીએ વ્યાખ્યાન પણ કર્યું છે. એવીજ રીતે પાણીનું દાન કરનાર તૃપ્તિ પામેછે. અન્ન દેનાર અક્ષયસુખ પામેછે. એવી રીતે દરેક દાનમાં જે જે આપવાની વસ્તુ તેના દાનનું વિશેષ ફળ કહીને, છેવટે મનુમહારાજ બ્રહ્મજ્ઞાનનું દાન કરનારને શાશ્વત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ કહેછે. માટે આ ઉપરથી સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન દાન શ્રેષ્ઠ છે. માટેજ તેવું દાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો ખરો અર્થ છે. માધવકૃત પરાશર સ્મૃતિના પ્રથમાધ્યાયના શ્લોક ૩૭ ની વ્યાખ્યામાં ભવિષ્યોત્તર પુરાણનું વચન છે, કે આર્તને અન્નદાન કરવું એવો ઉપક્રમ કરી, યાજકને સુવર્ણદાન આપવાથી, બ્રહ્મચારીને વિદ્યાદાન આપવાથી અને અનપત્ય(પુત્ર પુત્રી વિનાના પુરુષ)ને કન્યાદાન આપવાથી શ્રેષ્ઠગતિ મળેછે.

આ ઠેકાણે વિદ્યા એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ જેનાથી થાયછે તે ઉપનિષદ્ મહામન્ત્ર સ્વરૂપી બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી. કારણ બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી આ ત્રણ આશ્રમીને જે વિદ્યાદાન કરવાનું છે, તે વિદ્યા શબ્દનો અર્થ "**यदेव विद्यया करोति**" ઇત્યાદિ વેદવાકયમાં બ્રહ્મવિદ્યા જે લીધી છે તેજ વિદ્યા જાણવાની છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. માટે આ ઉપર એવી શંકા ઉઠેછે કે, ગૃહસ્થાશ્રમીને સંપ્રદાય એટલે મહામંત્રનો અધિકારજ નથી કે શું? પરંતુ ઊર્ધ્વરેતસ એટલે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, એ ત્રણને વિદ્યાદાન કરવાથી તેને

क्षरूपफलसंपत्त्या दातुः फलाधिक्यमित्येव वचनतात्पर्येण इतरत्र तद्दाननिषेधासिद्धेः ॥ सर्वाश्रमेष्वपि संप्रदायावश्यकत्वं च विस्तरात् किमाश्रमनिष्ठइति प्रश्नस्योत्तरे निरूपयिष्यामः ॥ एवमार्त्तादिषु अन्नादिदानस्यापि फलाधिक्यमेव विवक्षितम् ॥ अन्यथा अनार्त्तादिषु तद्दाननिषेधप्रसंगात् ॥ एवमत्रिस्मृतावपि (श्लो० ३१६) क्षौमजं वाऽथ कार्पासमित्यादिना दानानि निरूप्य सर्वांते (श्लो० ३२८) सर्वेषामेव दानानां विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥ पुत्रादिस्वजने दद्याद्विप्राय च विकैतवे॥सकामः स्वर्गमाप्नोति निष्कामोमोक्षमाप्नुयादिति फलोत्कर्षकथनेन ब्रह्मविद्यादानापरपर्यायस्य भगवन्मंत्रादिकर्मकतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृष्टं उपदेशरूपं सन्मंत्रादिदानमेव संप्रदायशब्दार्थः ॥ नन्वे-

---

બીજી કંઈ વિશેષ પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી મોક્ષરૂપ ફળસંપત્તિ જલદી પ્રાપ્ત થાયછે, માટે, તેને વિદ્યાદાન કરવાથી અધિક ફળ મળેછે, એવું તે વચનનું તાત્પર્ય છે. એ ઉપરથી ગૃહસ્થને મહામંત્ર દાન કરવાનો નિષેધ થતો નથી. કારણ ચારે આશ્રમીને સંપ્રદાયની આવશ્યકતા છે, એવો અર્થ किमाश्रमनिष्ठः, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું. તેજ પ્રમાણે આર્ત (પીડિત) વગેરેને અન્નદાન કરવાની આવશ્યકતા કહેલી છે. કારણ તેમાં ફલાધિક્ય છે, એ ઉપરથી આર્ત ન હોય, તેવાને અન્નદાન કરવાનો નિષેધ નથી. એવીજ રીતે અત્રિસ્મૃતિમાં શ્લોક ૩૧૬ કહ્યું છે કે:—

રેશમી વસ્ત્રનું દાન, સૂત્રાઉ વસ્ત્રનું દાન એવી રીતે સર્વ દાનનું નિરૂપણ કરીને છેવટે, શ્લોક ૩૨૮ માં સર્વદાન કરતાં વિદ્યાદાન એ અતિશ્રેષ્ઠ છે, તે દાન પુત્ર ઇત્યાદિક પોતાના સ્વજનોને અને નિષ્કપટી બ્રાહ્મણને આપવું. તે આપનાર જો સકામ હોય તો, તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાયછે અને નિષ્કામ હોય તો તેને મોક્ષ મળેછે. એ રીતે બ્રહ્મવિદ્યાના ફળનો ઉત્કર્ષ કહીને તેનોજ પર્યાયવાચક શબ્દ **સંપ્રદાય** છે, એમ દેખડાવ્યું છે; માટે **સંપ્રદાય** એટલે મહામંત્રરૂપ બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. એ મંત્રની મૂળભૂત જે શ્રુતિ છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં અધ્યાય ૩ ખંડ ૧૧ મધુવિદ્યાને છેડે છે. ત્યાં કહ્યું છે, કે તે આ બ્રહ્મવિદ્યા બ્રહ્મદેવે (દક્ષાદિ) પ્રજાપતિને કહી છે. પ્રજાપતિયે મનુને કહી, મનુએ પ્રજાને કહી,

संप्रदायस्य तत्त्वनिर्वाहकः सर्वापेक्षया प्रकर्षोदर्शितः ॥ एतन्मूलभूतां श्रुतिमपि मधुविद्यांते छंदोगा आमनंति (अ० ३ खंड ११) तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्यस्तद्धैतदुद्दालकायारुणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच इदंवाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्यायवान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततोभूयइत्येतदेव ततोभूयइतीति॥प्राणाय्याय योग्याय ॥ अंतेवासिने शिष्याय ॥ इहापि संप्रदायपदघटकसमुपसर्गार्थनिर्वाहिकां परंपरामुक्त्वा प्रशब्दार्थभूतः सर्वदाननिरूपितः प्रकर्षोपि धनपूर्णसमुद्रांतपृथ्वीदानादपि भूयस्त्वकथनेन दर्शितः ॥ बृहस्पतिस्मृतौ ॥ इष्ट्वा ऋतुशतं राजा समाप्तवरदक्षिणं ॥ भगवंतं गुरुश्रेष्ठं पर्यपृच्छद्बृहस्पतिम् ॥ भगवन् केन दानेन सर्वतः सुखमेधते ॥ यदक्षयं महार्थंच ततोब्रू-

---

તે આ બ્રહ્મવિદ્યા શ્વેતકેતુ નામના જ્યેષ્ઠ પુત્રને તેના પિતાએ કહી તે આ બ્રહ્મવિદ્યા પિતાએ જ્યેષ્ઠ પુત્રને નિરંતર કહેવી. માત્ર તે પુત્ર વિનયી અને અંતેવાસી (પાસે રહેનારો શિષ્ય) હોવો જોઇએ. બીજા કોઇને એ વિદ્યા આપવી નહિ. વિનયી કે અંતેવાસી ન હોય તેવો બી જો કોઈ ગમે તેટલું અધિક દ્રવ્ય આપે તોપણ તેને એ બ્રહ્મવિદ્યા આપવી નહિ. આ વાકયથી પણ સંપ્રદાય શબ્દમાં રહેલા **સં**, એ ઉપસર્ગનો અર્થ પરંપરાથી આવેલું બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન એ સ્પષ્ટ કહીને, **પ્ર** શબ્દથી જે આધિકયરૂપી અર્થ એટલે સર્વદાનમાં શ્રેષ્ઠ એ કહ્યું છે.

તે વિદ્યા શ્રેષ્ઠ કેવી છે? તે દર્શાવવા કહ્યું છે કે દ્રવ્યથી સંપૂર્ણ ભરેલી સમુદ્ર વલયાંકિત પૃથ્વીદાન કરતાં પણ, આ વિદ્યા મોટી છે. બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં રાજાએ ૧૦૦ અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યા પછી, પોતાનો શ્રેષ્ઠગુરુ જે ભગવાન્ બૃહસ્પતિ તેને જઇને પ્રશ્નકર્યો કે હે મહારાજાં કયું દાન કરવાથી સર્વ પ્રકારનું સુખ પ્રાપ્ત થાયછે? એવું અક્ષય અને મોટો અર્થ આપનાર એવું જે મોટું તપ હોય તે મને કહો. એવી રીતે અક્ષય્ય રહેનાર જે મહાર્થ, તેના દાનવિષે ઇંદ્રે પોતાના ગુરુ જે બૃહસ્પતિ તેને

हि महातप इत्यक्षय्यमहार्थदानविषयप्रश्ने सति एवमिंद्रेण पृष्टोऽसौ देवदेवपुरोहितः ॥ वाचस्पतिर्महाप्राज्ञो बृहस्पतिरुवाच हेत्युपक्रम्य भूम्यादिदानप्रशंसानंतरमुच्यते ॥ त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वी सरस्वती ॥ तारयंतीह दातारं जपवापनदोहनैरिति सरस्वतीदानमुक्तं ॥ इदमेवोत्तममंत्रोत्तमशास्त्रविषयकं पारंपरिकं चेत्संप्रदायशब्दवाच्यं भवति इदंचैतन्मूलभूतायां कौथमीयानां सां॰हित्योपनिषदि तृतीयचतुर्थखंडविचारेण स्फुटीभवति ॥ इदंवाक्यंच तत्रैव चतुर्थखंडे नरकादुद्धरंत्येते जपवापनदोहनादित्युत्तरार्द्धपाठभेदेन दृश्यते ॥ एवमितराण्यपि अर्थतः संप्रदायोत्कर्षबोधकानि वचनानि तत्रतत्र स्मृतिपुराणादिषु द्रष्टव्यानि ॥ तस्मात्परंपराप्राप्तत्वेन समीचीनं भगवन्मंत्रादिकर्मतया मोक्षसाधकत्वेन सर्वेभ्यः प्रकृष्टं उपदेशरूपं सन्मन्त्रादिदानमेव संप्रदायशब्दार्थः ॥

પ્રશ્ન કરતાં, તેના ઉત્તરમાં મહાબુદ્ધિમાન્ વાક્પતિ બૃહસ્પતિએ પૃથ્વી ઇત્યાદિક દાનની પ્રસંશા કરીને, કહ્યું કે મુખ્ય અતિદાન ૩ કહ્યાં છે. ગાય, પૃથ્વી અને સરસ્વતી. એ ત્રણ દાનો અનુક્રમે જપ, વાપન અને દોહન એ ત્રણના યોગથી દેનારને તારે છે. એ ત્રણમાં પણ સરસ્વતીદાન ઉત્તમ કહ્યું છે. આ ઠેકાણે સરસ્વતીદાન એટલે પરંપરાથી આવેલું ઉત્તમ શાસ્ત્રવિષયક બ્રહ્મજ્ઞાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો વાચ્ય અર્થ છે. એના મૂળભૂત કૌથુમીયશાખાના સાંહિત્ય ઉપનિષદ્દના ૩-૪ ખંડમાં વિચારપૂર્વક એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે, અને એજ વાકય તે ઠેકાણે ચોથા ખંડમાં જપ, વાપન અને દોહન ઇત્યાદિકનું દાન કરનારાઓને નરકથી ઉદ્ધાર થાયછે એવો શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો પાઠ છે, એમ દેખાય છે. એવીજ રીતે, અર્થથી સંપ્રદાયનો ઉત્કર્ષ બોધક વચનો સ્મૃતિ, અને પુરાણોમાં ઠેકઠેકાણે ઘણાં મળેછે તે જોવાં. મતલબકે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલું શ્રેષ્ઠ ભગવન્મંત્રાદિકનું જે દાન એજ મોક્ષનું સાધન છે માટે સર્વ કરતાં પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) ઉપદેશરૂપી જે સન્મંત્રદાન એજ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ છે.

नन्वेवमपि नाऽस्य दानत्वं युक्तं स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोपपादनस्यैव दानत्वात् ॥ इहच शिष्येभ्यउपदिष्टे मंत्रादौ गुरोः स्वत्वनिवृत्त्यभावात् तन्निवृत्त्यंगीकारेच स्वयं तज्जपकरणस्य शिष्यांतराय तद्दानस्य चाऽसंभवापत्तेः ॥ मंत्रादेः सुवर्णादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वाच्चेति चेन्मैवम् ॥ धर्मशास्त्रेहि स्वकपोलकल्पितयुक्तिं विहाय व्यवस्थामात्रं शास्त्रानुसारेणैव कर्त्तुमुचितं शास्त्रं चास्य स्पष्टमेव दानत्वं निरूपयति पूर्वोपन्यस्तवचनेभ्यः ॥ अतोऽत्र गुरोर्मंत्रादिषु स्वस्वत्वनिवृत्त्यभावेऽपि तेषूपदेशद्वारा परस्वत्वोपपादनरूपमेव दानमित्यादरणीयम् ॥ अतएवाचाराध्याये दानप्रकरणे (श्लो० १५) सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतइत्यस्य व्याख्याने विज्ञानेश्वरः ॥ अत्रच ब्रह्मदाने परस्वत्रोत्पादनमात्रं दानम्॥स्वत्वनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादि-

---

હવે એવી શંકા ઊઠે કે મંત્રદાન કરવું એ દાન થતું નથી, કારણ દાનનું લક્ષણ, પોતાના સ્વામિત્વની નિવૃત્તિપૂર્વક બીજાનું જે સ્વામિત્વ ઉત્પન્ન કરવું તે છે. એ ઠેકાણે શિષ્યને ગુરુએ મંત્રાદિકનો ઉપદેશ કરવાથી, ગુરુપાસેથી મળેલા તે મંત્રની સત્તા નીકળતી નથી. જો ગુરુની મંત્ર ઉપરની પોતાની સત્તા નષ્ટ થાયછે, એમ માનીએ તો, તે ગુરુએ કરેલા જપનું ફળ ગુરુને મળશે નહિ, અને બીજા શિષ્યને તે મંત્રનું દાન પણ કરી શકશે નહિ; કારણ મંત્ર ઇત્યાદિક છે, તે સુવર્ણ વગેરે પદાર્થની પેઠે હાથમાં આપવા અશક્ય છે.

એવી શંકા બરાબર નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પોતાની કપોલકલ્પિત યુક્તિ છોડીને, માત્ર શાસ્ત્રને અનુસરીને વ્યવસ્થા કરવી યોગ્ય છે. કારણ શાસ્ત્રમાં મંત્રોપદેશને દાન પૂર્વે કહેલાં વચનોમાં સ્પષ્ટ ગણેલું છે. માટે ગુરુપાસેથી જે મંત્રાદિક શિષ્યને મળેછે, તે મંત્ર પરનું ગુરુનું સ્વામિત્વ જો કે જતું નથી તથાપિ તે મંત્રઉપર ઉપદેશદ્વારે શિષ્યની સત્તા ઉત્પન્ન થાયછે, અને એજ પ્રકારનું દાન ધર્મશાસ્ત્રમાં મંત્ર વિષે કહ્યું છે, માટે તેનો આદર કરવો યોગ્ય છે. માટેજ **યાજ્ઞવલ્કય** આચાર અધ્યાયના દાનપ્રકરણ શ્લોક ૧૫ માં કહ્યું છે કેઃ—

"સર્વ દાન કરતાં બ્રહ્મજ્ઞાન ઘણું શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેમાં સર્વ ધર્મનો સમાવેશ થાય છે." તે ઉપર વિજ્ઞાનેશ્વરે ટીકાના વ્યાખ્યાનમાં કહ્યુંછે કે બ્રહ્મજ્ઞાનના દાનમાં બીજાનું સત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવું એટલુંજ દાન છે, કારણ ત્યાં ઉપદેશ કરનાર ગુરુની સત્ત્વ નિવૃત્તિ કરવી અશકય છે.

त्याह ॥ यत्तु शंकितं हस्ते दातुमशक्यत्वान्नास्य दानत्वंयुक्तमिति तत्राप्युत्तरं तत्रैव (श्लो० १४) यानं वृक्षं प्रियं शय्यामित्यस्य व्याख्याने प्रियपदेन धर्मस्यापि प्रदेयत्वं व्याख्यायाह सएव ॥ नचहिरण्यादिवद्धस्ते दातुमशक्यत्वात् धर्मस्य दानासंभवः ॥ भूमिदानादावपि समानत्वात् स्मृत्यंतरेऽपि धर्मदानश्रवणादिति ॥ अतः पारंपरिकत्वात् सम्यङ्मोक्षदातृत्वात् प्रकृष्टं मंत्रादिदानमेव संप्रदायशब्दस्यार्थइत्यत्र न कोऽपि शंकावकाशः ॥ नन्वेमपियोगबलात्समीचीनप्रकृष्टदानत्वमेव संप्रदायशब्दशक्यतावच्छेदकमित्यवच्छेदकावच्छेदेनैव तादृशशब्दप्रवृत्तिसंभवेऽपि पारंपरिकत्वावच्छिन्नमंत्राद्युपदेशत्वमेव तदवच्छेदकमित्यवच्छेदकसंकोचस्तादृशशक्तिग्राहकमानशून्यत्वादयुक्तइतिचेन्मैवं ॥ (कां० ३ व० २ श्लो० ७) अथाऽऽम्नायः संप्रदायइत्यमरोक्तेरेव शक्तिग्राहकत्वात् ॥ अत्रैव

बीजी एवी शंका करी छे के सोनानी पेठे हाथमां आपी शकातुं नथी माटे मंत्रोपदेश ए दान नथी.

तेनो उत्तर त्यांज श्लोक १४ मां वाहन, वृक्ष, शय्या अने प्रिय एवा क्रमथी प्रिय शब्दनुं व्याख्यान करतां, तेनो अर्थ 'धर्म' एज कह्यो छे. तेनुं पण दान करवाने कह्युं छे. हवे सोना वगेरे पदार्थनी पेठे धर्मनुं दान हाथमां आपवुं अशकय छे, माटे धर्मदाननो असंभव छे, तेमज भूमिदान पण हाथमां आपवुं अशकय छे. बीजी स्मृतिमां पण धर्मदान कह्युं छे. माटे परंपराथी आवेलुं उत्तम मोक्ष देनार अने प्रकृष्ट मंत्रादिकनुं जे दान एज संप्रदाय शब्दनो अर्थ छे. हवे अत्रे कोईपण जातनी शंकानो अवकाशज रहेतो नथी.

संप्रदाय शब्दनी शक्ति उत्तम प्रकृष्टदान एटलो अर्थ लेवाथी, संप्रदाय शब्दनी प्रवृत्ति थवामां कंई हरकत नथी, एम छतां, तेमां परंपराथी आवेलो मंत्रादिक उपदेश पूर्वक उत्तम प्रकृष्टदान एवो करवानी शी जरूर छे? कारण तेम करवाथी शक्तिनो संकोच थाय छे. तेवो संकोच करवाने विशेष प्रमाण न होवाथी, तेम करवुं योग्य नथी.

एवी कोई शंका करे तो ते ठीक नथी. केमके अमरकोष ३ कांडमां, वर्ग २ श्लोक ७ मां 'आम्नाय' ए शब्द संप्रदायना पर्यायमां आप्यो छे.

रामाश्रम्यमरविवेकादिषु तट्टीकासु द्वे परंपरागतगुरुसदुपदेशस्येति व्याख्यानस्याऽपि तथात्वाच्च ॥ अत्र परंपराऽऽगतत्वं समुपसर्गार्थः ॥ सत्त्वंच प्रोपसर्गार्थइति तु दर्शितंप्राक् ॥ शक्तिग्राहकाणि हि व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यव्यवहारवाक्यशेषविवृत्यादीनि ॥ तत्रव्याकरणमुपन्यस्तं कोशश्चोपन्यस्तः ॥ आप्तवाक्यानिच मुंडकभाष्यभावार्थदीपिकादिषु विद्यासंप्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षणसंबंधमादावेवाहेति संप्रदायानुरोधेन पौर्वापर्यानुसार इत्यादीनि शंकराचार्यश्रीधरस्वाम्यादिवचनरूपाणि प्रसिद्धान्येव ॥ व्यवहारश्च अयं विष्णुस्वामिसंप्रदायोऽयं रामानुजसंप्रदायइत्यादिरूपः सर्वजनीन एव ॥ उक्तस्थलव्याख्यासुधाप्रभृतिषु अनेकग्रंथविवृतिषु चेदं स्फुटमेवेति नास्यशक्तिग्रहेसंशयलेशोपि ॥ तस्माद्योगरूढोऽयं संज्ञाशब्दस्य उक्ताथानुरोधेनभा-

---

ત્યાંજ "રામાશ્રમી" 'અમરવિવેક' ટીકામાં, પરંપરાગત ગુરુથી મળેલો જે સદુપદેશ તેનાજ **આમ્નાય** અને **સંપ્રદાય** એ નામ છે, એવું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અમુક શબ્દની શક્તિ અમુક અર્થ ઉપર છે, એ વિષે શક્તિગ્રાહક પ્રમાણ વ્યાકરણ, ઉપમાન, કોષ, આપ્તવાકય અને વ્યવહાર અને વાકયનો શેષ અને ટીકા ઇત્યાદિક છે. તેમાં વ્યાકરણ સંબંધી વિચાર પૂર્વે જણાવ્યો. કોષનું પ્રમાણ હમણાંજ કહ્યું. હવે આપ્તવાકયનો વિચાર નીચેપ્રમાણે છે.

મુંડક ઉપનિષદ્‌ના ભાષ્ય ઉપર ભાવાર્થદીપિકા નામની ટીકા વગેરે ગ્રંથમાં વિદ્યાનો સંપ્રદાય ચલાવનારની પરંપરાનો સંબંધ અગાઉથીજ લઇને એમ કહ્યું છે કે:—સંપ્રદાયને અનુસરીને, અને પૂર્વ અને પર શું છે તેના સંબંધનો વિચાર કરીને, શ્રીશંકરાચાર્ય, શ્રીધરસ્વામિ વગેરેએ પોતાના ગ્રંથમાં તેવાં તેવાં વચનોના ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને તે પ્રસિદ્ધજ છે. અને વ્યવહાર પણ એવો છે કે આ "સંપ્રદાય" વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાય છે. જેમ રામાનુજ સંપ્રદાય સર્વ લોકપ્રસિદ્ધ છે, તેવોજ આ પણ છે. પૂર્વે કહેલા સ્થળની વ્યાખ્યા કરતાં, "સુધાપ્રભૃતિ" અનેક ગ્રંથની ટીકામાં એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. માટે સંપ્રદાય શબ્દની શક્તિ અમે કહેલા અર્થ વિષે છે, એ વિષે સંશયનો લેશ પણ રહ્યો નથી. માટે આ સંપ્રદાય શબ્દ યોગારૂઢ હોઇને સંજ્ઞા-

वार्थघञंतत्वं तु व्याख्यासुधादिषु भानुदीक्षितादयोबहवो व्याचख्युः ॥ अन्येतु संप्रदीयतइति व्युत्पत्तिं वदंतःकर्मणि घञंद्योतयंति॥परेच करणव्युत्पत्तिमाहुः ॥ सतुल्युटाबाधात् दुर्लभोबाहुलकाद्यगतिकगतिसाध्यश्चेत्युपेक्षंते प्राज्ञाः ॥ किंच तथासति संप्रदीयमानस्य मंत्रादेरेवसंप्रदायत्वं सिद्धमिति संप्रदायविहीना ये मंत्रास्ते निष्फलामताइत्यादिविरोधः॥ ब्रह्मरुद्राद्याचार्याणां तत्तत्संप्रदायकर्तृत्वव्यवहारविरोधश्च ॥ क्वचिदुपेदशविषयवस्तुन्यपि संप्रदायपदव्यवहारस्तु कर्मतया शक्यसंबंधाल्लाक्षणिकः ॥ त्रीण्याहुरतिदानानि गावः पृथ्वीसरस्वतीत्यादिवत् ॥ तस्मादुक्तएव संप्रदायशब्दार्थः सर्वसंमतः सम्यगितिभाति ॥ करणव्युत्पत्त्यादिप्र-

---

વાચક છે. હવે અમે કહેલા અર્થને અનુસરીનેજ "વ્યાખ્યાસુધા" વગેરે ગ્રંથોમાં ભાનુદીક્ષિત વગેરે પંડિતોએ 'સંપ્રદાય' શબ્દનું વ્યાખ્યાન **ભાવાર્થ ઘઞંત** પ્રત્યય લઇને કર્યું છે. બીજા કેટલાક પંડિતો, ઉત્તમ રીતે જેનું દાન કરાય છે, એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને **કર્મણિ ઘઞંત** છે, એમ વ્યાખ્યાન કરેછે. કેટલાક ઉત્તમદાન કરી શકાય છે, જેના યોગથી, એવી **કરણ** વ્યુત્પત્તિ કરે છે. પરંતુ તેમ કરવાથી સંપ્રદાય શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ તેવો કરણાર્થી લ્યુટ્ પ્રત્યય થઇને **સંપ્રદાય** શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં **બહુલ** ગ્રહણ છે માટે કદાચિત્ **ઘઞ્** પ્રત્યય કરીને કરણાર્થ કાયમ રાખીને સંપ્રદાય શબ્દ તૈયાર કરવો, એ અગતિક ગતિ છે. માટે તેવા અર્થની પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઉપેક્ષા કરી છે. બીજું એ કે "આપી શકાય છે જે" એવો અર્થ કર્યો એટલે "આપી શકાતો" મંત્રજ છે, માટે સંપ્રદાય શબ્દથી મંત્રજ આવશે. એમ થાય તો, સંપ્રદાય સિવાય આવેલા મંત્રો વ્યર્થ છે, એ વચનોનો વિરોધ આવશે. અને બ્રહ્મ, રૂદ્ર ઇત્યાદિક તે તે સંપ્રદાયના પ્રવર્તક આચાર્ય છે એવો જે વ્યવહાર છે, તેને વિરોધ આવશે. હવે કોઈ કોઈ સ્થળે ઉપદેશ વિષયક જે વસ્તુ તે વાચક પણ સંપ્રદાય શબ્દ વાપર્યો છે, પરંતુ તે શબ્દ, સંપ્રદાય શબ્દનો જે મુખ્ય અર્થ, તે અર્થ સાથે સંબંધ ધરનાર હોવાથી, તે મંત્રને પણ લક્ષણાથી સંપ્રદાય કહ્યો છે. જેમ ગાય, પૃથ્વી, સરસ્વતી એ અતિદાન કહ્યાં છે. માટે અમે કહેલોજ સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ ઉત્તમ રીતે સર્વ સંમત છે, એમ સિદ્ધ થયું. કરણ વ્યુત્પત્તિ ઇત્યાદિકનું ખંડન કરવાવિષે અમારો આગ્રહ નથી.

त्याख्याने तु नाऽस्माकं निर्बंधः ॥ नन्वेवमपि संप्रदायशब्दार्थकथनस्य प्रक्रांतत्वात् कारिकायां हरिमंत्रादिकर्मकमितिकथनमयुक्तं ॥ शैवादिसंप्रदायेष्वपि प्रसदायशब्दव्यवहारात् तत्रतत्त्वाभावाच्चेति चेन्नैषदोषः ॥ प्रश्ने भवत्संप्रदायस्तत्र संप्रदायशब्दस्य कोर्थइति भवत्संप्रदायपदोपात्तं वैष्णवसंप्रदायमेव तत्रेति सर्वनाम्ना परामृश्य तदर्थस्यैवानुयुक्तत्वेन तल्लक्षणस्यैव वक्तव्यत्वात् ॥ अपरेतु ॥ शैवादिमतेषु संप्रदायशब्द औपचारिकएव ॥ परंपरया वैष्णवसंप्रदायप्रवेशहेतुत्वात् ॥ यथाह ब्राह्मे समाप्तिदशायां मायानुकीर्तनाध्याये व्यासः ॥

अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते ॥
कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनांतरात्मना ॥
तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः ॥
स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः ॥

હવે એવી શંકા આવશે કે સંપ્રદાય શબ્દના અર્થનો પ્રસંગ ચાલતાં વચમાં કારિકામાં "હરિમંત્રાદિ કર્મક" એમ કહેવું અયોગ્ય છે. શૈવ વગેરે સંપ્રદાયમાં પણ, સંપ્રદાય શબ્દનો વ્યવહાર છે. તેમાં તમે કહ્યા પ્રમાણે સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ નથી, માટે તમારો અર્થ દોષિત છે.

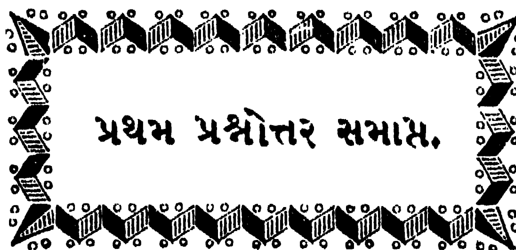
એમ કોઇ કહે તો કહેવું વાજબી નથી. કારણ પ્રશ્ન કરતી વખતે તમારો સંપ્રદાય કયો ? અને તમારા સંપ્રદાય શબ્દનો અર્થ શું ? એવો પ્રશ્ન છેઃ માટે તેમાં તમારો સંપ્રદાય એવું પદ મૂક્યું છે માટે, સર્વ નામથી પાસેનોજ **પરામર્શ** (સંબંધ) થતો હોવાથી, વૈષ્ણવ સંપ્રદાયજ લેવો સયુક્તિક છે, માટે તેનું લક્ષણ કહેવું યોગ્ય છે. બીજા કેટલાક શૈવ વગેરે મતમાં સંપ્રદાય એ શબ્દ ઔપચારિક (લાક્ષણિક) છે. કારણ પરંપરાથી શૈવ સંપ્રદાયનું આચરણ કરવું એ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં પ્રવેશ થવાના કારણરૂપ છે. તેજ વાત બ્રહ્મપુરાણની સમાપ્તિમાં "માયાનુકીર્તન" અધ્યાયમાં શ્રીવેદવ્યાસે કહી છેઃ—

"હે દ્વિજોત્તમ ! આ લોકમાં મનુષ્યોની કર્મ, મન, વચન અને અંતર્યામીની પ્રેરણાથી બીજા દેવો ઉપર જે ભક્તિ ઉપજે છે, તેથી કરીને હે મુનિયો ! યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા ઉપજે છે. પછી તે સમાધાનપૂર્વક લક્ષ્મી પ્રાપ્તિ માટે અગ્નિમાં દેવી નિમિત્તે હોમહવન કરે છે. હોમથી અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રસન્ન થયેથી

तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे ॥
पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ॥
प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः ॥
सेवां करोति विधिवत् सतु शंभोः प्रयत्नतः ॥
तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ॥
संपूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययं ॥
ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्तमाइति ॥
तस्मान्मुख्यतया संप्रदायशब्दप्रवृत्तिर्वैष्णवसंप्रदायेष्वेवे-
त्यप्याहुः ॥ तस्मात् ॥
सम्यक् प्रकृष्टं दानं स मंत्रादेः श्रुतिमूलकम् ॥
इत्यर्थः संप्रदायेति शब्दस्योक्तः पुरातनैः ॥ १ ॥

શ્રીસૂર્યનારાયણની ભક્તિ કરવાનું મન થાયછે, તેથી તે નિરન્તર સૂર્યનું આરાધન કરે છે. સૂર્ય પ્રસન્ન થતાં, શ્રી શિવજીની પૂજા કરવાની ઇચ્છા થાયછે. પ્રયત્ન અને વિધિપૂર્વક શિવપૂજનથી શિવ પ્રસન્ન થાયછે. શિવ પ્રસન્ન થતાં, અવ્યય, જગન્નાથ, શ્રી વાસુદેવ નામક કેશવ પરમાત્માની સેવા કરવાની ઇચ્છા થાયછે. અને તે સેવાથી ભોગ અને મોક્ષ બેઉ મળેછે.

માટે મુખ્યત્વે કરીને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય ઉપરજ સંપ્રદાય શબ્દની પ્રવૃત્તિ છે, એમ કહ્યું છે. માટે સમ્યક (ઉત્તમ) પ્રકૃષ્ટ (શ્રેષ્ઠ) દાય (દાન) "તે મંત્રાદિકનું શ્રુતિમૂલકદાન" એવો **સંપ્રદાય** શબ્દનો અર્થ, પ્રાચીન વિદ્વાન લોકોએ કહ્યો છે.

भारतमार्तंडपंडितश्रीगट्टूलालजीविरचिता मुद्रितग्रंथाः.

संस्कृत.	न्योछावर.	डाकखर्च.
वेदान्तचिन्तामणि	·॥·	)=
श्रीकृष्णाभिसारकाव्य	·।·	)–
श्रीवल्लभस्तुतिरत्नावलिटीका	१	)=
घटखर्परकाव्यटीका...	·॥=	)=
मारुतशक्ति(सहस्राक्षखंडन)	५	·॥·
सत्सिद्धांतमार्तंड	५	·॥·

गूजराती.

दशावतारस्तोत्र....	)–	–)॥
समश्लोकी गीता	१	)=
हृदयदूतसार	·।·	)–
भुकुंडचरित्र	)=	)–
चाणाक्यनी चतुराई	१	)=
बृहत्कथासारलंबक १.	१॥	·।·
सुमनोविनोद	१	)=
कामंदकीयनीतिसार	·।–	)–
नीतिनिदर्शन	·।·	)–

उपलां पुस्तको पंडितश्री गट्टूलालजी धर्मपुस्तकालय मुंबईमां मळे छे.

भारतमार्तंडवेदांतभट्टाचार्याशुकवीश्वरश-
तावधानिपंडितचक्रचूडामणिपंचन-
द्युपाह्वश्रीमद्गोवर्धनशर्मणः
(गट्टूलाल.)
लघुजीवनचरितम्.

व्यतिकरितदिगंताः श्वेतमानैर्यशोभिः
सुकृतविलसितानां स्थानमूर्जस्वलानाम् ।
अकलितमहिमानः केतनं मंगलानां
कथमपि भुवनेऽस्मिंस्तादृशाः संभवंति ॥

भवभूतिः

एतेषां प्राकट्यकालस्तु भूखांकभू(१९०१)मिते विक्रमाब्दे पौषकृष्णद्वादश्यां सोमवासरे कोटाख्यराजधान्यामासीत्। पूर्वोक्तभवभूतिश्लोकोक्तलक्षणसंपन्नाः पुरुषा भूमौ विरलाः संभवंति । एतेषां सत्पुरुषवराणां नाम्नि यावत्यः पदव्यः संति तावतीनां विचारणे जाते सति जन्मारभ्य मरणपर्यंतं तत्कृतानामवदातानां कर्मणां विवरणं जातप्रायमेवेति कृत्वादौ पदवीविचारस्योपक्रमः कर्तुमुचित इति प्रतिभाति ।

भारतमार्तंडः, वेदांतभट्टाचार्यः, आशुकवीश्वरः, शतावधानी, पंडितचक्रचूडामणिः इति पदव्यो विद्यंते । तत्र प्रथमपदव्याः अर्थस्तु यथा मार्तंडः प्रकाशकत्वसस्योत्पादकत्वारोग्यदातृत्वादिबहुभिर्गुणैः प्रजानां हितकारी भवति तथैवेमे श्रीपंडिताः संति । मार्तंडस्तु बहिर्भूतस्यांधकारनाशको भवति परं पंडितास्तु स्वोपदेशामृतद्वारा शिष्याणां मनसि प्रविश्य तत्रत्य-

मज्ञानं नाशयंति अयं लोकप्रसिद्धमार्तंडापेक्षया विशेषोऽस्तीति ज्ञातव्यम् । किंचैकेन कविनोक्तमस्ति । यत् "गगनतलरत्नं दिनमणिः" "सभारत्नं विद्वान्" तदनुरोधेन हस्तिनापुरे (दिल्ली) पूर्वमेकदा महती सभा समजनि । तत्रत्यमहामहोपाध्यायपदवीधरैः पंडितैस्तु भारतमार्तंड इति पदवी दत्ता विद्यते । तदानीं तु तैरुक्तं यथा गगनतले दिनमणिस्तथाऽस्मद्भारते खंडेऽयं दिनमणिर्नाम मार्तंडस्तस्माद्भारतमार्तंड इत्यन्वर्थपदवी संपादिताऽस्ति । तथैव प्रसिद्धमार्तंडे संतापकत्वमेवास्ति । अत्रभवंतः पंडितास्तु स्ववचनसुधया परेषां संतापशमनकरणे सुधांशुसमानाः संति । तस्मात्परस्परविरुद्धगुणाश्रयत्वं परमात्मवत्तद्भक्तेऽपि भवतीत्युचितमेव ।

वेदांतभट्टाचार्यपदव्याः विचारस्त्वयमस्ति । एकदा श्रीनाथनिवासिनो वल्लभाचार्यवंश्याः टीकैतसंज्ञकाः श्रीगोवर्धनमहाराजास्त्वत्र मुंबापुर्यां समागताः । तदानीं वेदांतशास्त्रे वेदांतचिंतामणिप्रभृतयो बहवो ग्रंथाः पंडितैः रचिताः संतीति ज्ञात्वा तेभ्यो "वेदांतभट्टाचार्यः" इति पदवीं ददुः । तत्तु योग्यमेव । यत एभिः पंडितैः वेदानामंतो नाम निर्णयो यथा वेदवाक्यानां परस्परविरोधपरिहारपूर्वकतया कृतोऽस्ति । तत्र प्रमाणं तु मारुतशक्तिरिति प्राभंजनोपरि टीकारूपो ग्रंथोऽस्ति । तत्र वचनानां युक्तीनां च परिपूर्णतया संग्रहं कृत्वा विरोधपरिहारः कृतोऽस्ति तथान्यत्र कुत्रापि नोपलभ्यते। तस्मादिदं सर्वं समालोक्य महाराजैर्दत्तं वेदांतभट्टाचार्य इति पदवीदानं सयुक्तिकमिति ।

एकदा तु पुण्यपत्तने पंडिताः समागतवंतस्तदानीं त्वसन्मातामहाः श्रीजनार्दनाचार्या आसन् । तैस्तु महती सभा कृता । तत्र तु पंडितैरेवं स्वकीयं शीघ्रकवित्वं प्रदर्शितम् । तदा तत्रत्यपंडितैरेवमुक्तं यदिमे पंडिता न केवलं कवयः संति किंतु आशुकवीश्वराः संतीति । किंचात्रापि बहुवारमस्माभिरेकघटिकामध्ये शतं श्लोका रचिता इत्यनुभूतं विद्यते । किंच शतावधानीति पदवीमध्ये शतेतिसंख्या केवलमुपलक्षणार्था विद्यते । यतः शतापेक्षयाऽधिकावधानकरणमस्माभिः पंडितैः सार्धं श्रीजगन्नाथयात्रायां गमनं कृतमासीत् तदानीं नागपुरे, संबलपुरे, क-

टकनगरे, श्रीजगन्नाथपुर्याम्, कलिकातापुर्यां च पंचशतापेक्षयाप्यधिकावधानकरणं प्रत्यक्षतयाऽनुभूतमस्ति ।

किंच पंडितचक्रचूडामणिरिति पदवी विद्यते तदर्थस्तु पंडा नाम बुद्धिर्येषां संजातेत्यर्थे पंडाशब्दात् "तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्" इत्यनेन इतच्प्रत्ययं कृत्वा पंडिताः नाम बुद्धिमंतस्तेषां यच्चक्रं नाम समुदायस्तेषां चूडामणिर्नाम शिरोरत्नमर्थात् तैर्यथा चूडामणिर्मस्तकेन धार्यते तथैते पंडिता धारयितुं योग्याः संतीति। "लोभः पापस्य कारणम्" इति वचनं तु पंडितैरक्षरशः पालितमासीत् । लोभवशादेभिः स्वधर्माचरणं कदापि न त्यक्तम् । तथाऽनृतभाषणादिकं नैव कृतमिति सकलजनप्रसिद्धमस्ति ।

एतद्विषये त्वेकाख्यायिका विद्यते । सा यथा इमे पंडिताः महाराजानां दौहित्रा आसन् । अतएव एतेषां संबंधिनां केषांचित् महाराजानां सकाशात् पंचाशत्सहस्रात्मकं वित्तं पंडितानां हस्ते समागतमासीत् । तथापि तत्र लेशमात्रमपि लोभमकृत्वा तत्सर्वमपि वित्तं तेषां महाराजानां योग्याधिकारिणे दत्तमित्यस्माकं विदिततरं विद्यते। एतेषां पंडितानां मध्ये लोकोत्तरा गुणा आसन् तैरेव सर्वत्र यशो विस्तारितम् । तदेवैकेन कविनोक्तम् "गुणाः कुर्वंति दूतत्वं दूरेऽपि वसतां सताम् । केतकीगंधमादाय स्वयं गच्छंति षट्पदाः" इति न्यायेनैतेषां सकाशात् केवलगुणग्रहणार्थमेव बी. ए. पदवीधारिणस्तथा एम्. ए. पदवीधारिणो बहवो विद्वांसः समागतवंत आसन् । तथैव महांतोऽपि प्रधानपदाऽधिकारिणः समागच्छन् ।

पंडितानां तु राजापेक्षयाऽधिकतरत्वं विद्यते। कथमिति चेत् "स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते" इत्यनेन न केवलं भारतवर्षे किंत्वन्यखंडे (यूरोपादिषु) एतेषां पंडितानां यशः प्रसृतमासीत् । एतैः पंडितैः स्वपितुः सकाशात् सर्वं ज्ञानं संपादितमासीत् । यतस्तेषां पितृचरणास्तु षट्शास्त्रसंपन्नाः संतोऽपि विशेषेण व्याकरणे प्रवीणा अभवन् ।

एभिः स्वगृह एव "विद्यालक्ष्मी" नाम्न्येका संस्कृतपाठशाला कुखवसुभूमिमिते (१८०१) शाकाब्दे संस्थापिता। यदा पंडितानां पितृचरणा जीवंत

आसन् तदा श्रीभगवत्सेवादिकं सर्वं त एव चक्रुः । अतएव श्रीपंडितानां विशेषसेवादिकस्याभावात् केवलं स्वकीयमाह्निकं यथायोग्यं कृत्वाऽवशिष्टकाले पाठशालामागत्य विद्यार्थिभ्यः पाठादिकं ददति स्म । एते पंडिताः श्रीमद्वेदव्यासविष्णुस्वामिमतपुंडरीकमंडलमंडनमार्तंडश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाब्जचंचरीकचित्ताः मोक्षगुरुस्वमातामहगोस्वामिश्रीव्रजवल्लभचरणैकतानाः तैलंगवेल्लनाटीज्ञातीयतित्तिरिशाखीयापस्तंबबाधूलसगोत्रोद्भवपंचनद्युपनामक धनश्यामभट्टात्मजाः स्वपितृसकाशाल्लब्धविद्याः गोवर्धनशर्माणः संति

परं पितृचरणेषु गोलोकं गतेषु विशेषसेवादिकार्येण स्वकीयाह्निककार्यादिना चावकाशाभावादध्यापनाय यदा कालो नालभ्यत तदा तेषां पंडितानामेव शिष्यः शीघ्रकविशास्त्री श्यामजी वालजीति नामासीत् । स एवाध्यापनस्य कार्यमकरोत् । सोऽपि कवित्वकरणे व्याख्यानदाने च चतुर आसीत् पंडितानां व्याख्यानपद्धतिस्तु तच्छिष्ये समागतेति लोकानां मनसि यथा स्यात्तथैव स शिष्यो व्याख्यानं दत्तवान् । पश्चात्तं शिष्यं स्वसमीपे पंडितत्वरूपेण रक्षितुं श्रीनाथद्वारस्थमहाराजा आहूतवंतः । तदनुरोधेन च स शिष्यः श्रीनाथद्वारं गतः ।

पश्चात्पाठशालायामध्यापनार्थं पुण्याख्यपत्तननिवासिनां श्रीवासुदेवाचार्याणामाह्वानं कृतम् । यतो वासुदेवाचार्यपितॄणां जनार्दनाचार्याणां श्रीपंडितानां च महास्नेह आसीत् । श्रीपंडितानां मुखकमलात् वारंवारमस्माभिः श्रुतमासीत् यज्जनार्दनाचार्याः मम पितृव्यस्थानीयाः संतीति । विद्यालक्ष्मीपाठशालायां श्रीवासुदेवाचार्यैस्तु वर्षद्वयपर्यंतं कार्यं कृतम् । ततस्तेषां शरीरेऽस्वास्थ्यं समजनि । तस्मात्ते पुण्यपत्तने गतवंतः । तदुत्तरमयं श्रीपंडितानां लघुजीवनचरितलेखको वासुदेवाचार्यात्मजो विष्ण्वाचार्यो विद्यालक्ष्मीपाठशालायामध्यापनस्य कार्यं कुर्वाणः सन् अद्यदिनपर्यंतं (त्रयोविंशतिवर्षाणि) कार्यं कुरुते । केनचिद्दंडिना चतुर्षु वैष्णवसंप्रदायेषु तत्खंडनोद्देशेनाष्टौ प्रश्नाः प्रेषिताः । यदेतेषां प्रश्नानामुत्तरं दातुमसमर्थाश्चेद्वैष्णवसंप्रदाया न वैदिकाः किंतु पाखंडा इति । तदुपरि श्रीपंडितैरष्टानां प्रश्नानां मध्ये

प्रतिप्रश्नस्यावांतरानष्टौ प्रश्नान् विधाय खंडनं कृतमस्ति। मिलित्वा चतुःषष्टिः प्रश्नास्तेषामुत्तराणि तत्र संति। सोऽयं सत्सिद्धांतमार्तंडनामको ग्रंथोऽस्ति। तस्य गुर्जरगिरा भाषांतरं कृतं तदेव मुद्रितमस्ति। तथैव श्रीपंडितैर्वेदांतचिंतामणिरिति ग्रंथस्तु निरमायि। यत्र सर्वेषां वैष्णवसंप्रदायानां मतविचारः तेषां प्रक्रिया मायावादिमतस्य विचारः तस्य खंडनं च किंचित्प्रदर्शितम्।

किंच श्रीपंडितैः मारुतशक्त्याख्यैका महती टीका प्राभंजनोपरि कृता विद्यते। प्राभंजनग्रंथस्तु कोटास्थश्रीमहाराजैः सहस्राक्षनामकस्य ग्रंथस्य खंडनार्थं कृतोऽस्ति। सहस्राक्षग्रंथस्तु केनचिन्मायावादिमतावलंबिना दंडिना श्रीवल्लभाचार्यमतखंडनार्थं कृतोऽस्ति। किंच सहस्राक्षस्तस्य खंडनरूपो प्राभंजनस्तस्य महती टीका चेति त्रितयमेकत्र श्रीपंडितैर्मुद्रापयित्वा प्रसिद्धिं नीतमस्ति।

श्रीपंडितानां बुंदीसंस्थानस्य नृपतिना वेत्रं दत्तमासीत् वेत्रधारणकर्तुः पुरुषस्य मासिकवेतनमपि नृपतिनैव दत्तम्। यतोऽलौकिकानां पंडितानामग्रे वेत्रधरः कश्चिद्भवेच्चेत् महती शोभा स्यादित्यभिप्रायेण वेत्रधरो नृपेण दत्तः। तेन दत्तं मानपत्रमधस्ताल्लिखितं विद्यते।

विद्यालक्ष्मीपाठशालायामनध्यायो यदा भवेत् तदांत्याक्षरी कर्तव्येति प्राचीनानां पंडितानां नियमानुरोधेन तत्राप्यंत्याक्षरी प्रचलितासीत्। तथा करणेन समयस्फूर्तिः श्लोकानामवधारणं पाठशक्तिश्चेति त्रितयं वर्धते। अंत्याक्षरीनाम एकेन श्लोकः पठितश्चेत्तस्य यदंत्यमक्षरं भवेत् तदक्षरं यस्य श्लोकस्याद्यमक्षरं भवेत् स श्लोकोऽन्येन पठनीयः पुनस्तस्यांत्यमक्षरं यस्याद्यमक्षरं भवेत्सोऽपरेण पठितव्यः। एवंरीत्या क्रमेण श्लोकान् पठतां छात्राणां यद्यंत्याक्षरोपरि श्लोको न लभ्येत तदा श्रीपंडितैस्तदानीमेव नूतनः श्लोको निरमीयत। तथैव पाठशालायामासने स्थित्वा गीर्वाणभाषयैव वक्तव्यमिति नियमः। तत्र कस्यचित् विद्यार्थिनः स्खलनं भवेच्चेत् तस्य पणतृतीयांशो

दंडत्वेन परिकल्पित आसीत्। एवं गीर्वाणभाषायामत्याग्रहो बभूव । एकदा दयानंदाख्यः कश्चित् पंडितंमन्यः अत्र समागत्य वेदे मूर्तिपूजा नास्तीति वेदानभिज्ञान् स्वकीयकपटवाग्जालेन प्रतारितवान् । तदा श्रीपंडितैः वेद एव मूर्तिपूजा विद्यत इति प्रदर्श्य तस्य पंडितंमन्यस्य खंडनं कृतमासीत् तदा श्रीपंडितानां दिगंतेषु यशोधावल्यं प्रसृतं बभूव ।

एभिः पंडितैर्वल्लभस्तुतिरत्नावलिग्रंथोपरि टीका तथा घटखर्परकाव्योपरि टीका च रचिता विद्यते । तयोर्मुद्रणमपि जातमस्ति । हृदयदूतोपरि भावविवेकनाम्नी टीका तथा निबंधोपरि सत्स्नेहभाजननाम्नी टीका च रचितास्ति । परंतु तयोरपूर्णत्वं विद्यते । श्रीविष्णुसहस्रनामभाष्यं गीताभाष्यमुपनिषद्भाष्यं चेति भाष्यत्रयं विरचितं विद्यते । परंतु तत्समाप्तिं नागमत् किंत्वर्धादधिकभागपर्यंतं लिखितं विद्यते । शुद्धाद्वैतमार्तंडोपरि सुदिननाम्नी टीकापि कृतास्ति । परं साप्यपूर्णा आसीत् । आर्यसमुदयनामकं मासिकपुस्तकं गुर्जरभाषासहितं विरचितमस्ति ।

मुंबापुर्यां प्रेतानां दहनं यंत्रे कर्तव्यमिति राज्ञा नियमः कर्तव्य इति मनस्यानीतम्। तदनुरोधेन धर्मशास्त्रे किंचित् बाधकमस्ति नवेति श्रीपंडितान् प्रति प्रश्नः कृत आसीत्। तदात्वेभिः शास्त्रमर्यादामनुसृत्योत्तरं दत्तं। यद्यंत्रे दहनं कृतं चेत्प्रेतानां संस्काराः न भवेयुस्तेन धर्महानिः स्यादिति। तथा राज्ञो विरुद्धतयोत्तरं दत्तमिति कृत्वा राजसकाशात् महामहोपाध्यायपदवी न लब्धा। तथापि येषां पंडितानां महामहोपाध्याय सि,आय्,ई,इत्यादिराजदत्तपदवीलब्धा विद्यते तैः काश्यादिमुख्यविद्यापीठनगरस्थपंडितैस्तु श्रीपंडितेभ्यः भारतमार्तंडादिपदव्यो दत्ताः संति तेन राज्ञो गुणपरीक्षणं नास्तीति सिद्धम् । अत एवोक्तमस्ति "प्रायेणापात्रभृद् भवति राजा" यतो राजसमीपे जयजयेति कुर्वाणैः महत्यः पदव्यो लभ्यंत इति सुप्रसिद्धतरमस्ति । वेदबाणनंदभूमिते (१९५४) विक्रमाब्दे मार्गशीर्षशुक्लनवम्यां गुरुवासरे भावनगरनामकराजधान्यां श्रीपंडितैरिमं लोकं परित्यज्य स्वकीयपरमप्रियगोलोकगमनं कृतम् ।

श्रीपंडितानां संतानं किमपि नासीत्तथापि तैर्बहुवारमेवमुक्तमासीत् वंशस्तु विद्यया जन्मना चेति द्विविधोऽस्ति । यथा पूर्वं श्रीनागोजीभट्टेन १ परिभाषेंदुशेखरः, २ शब्देंदुशेखरः, इति द्वौ शेखरौ द्वौ पुत्रौ। ३ लघुमंजूषेति एका कन्यकेत्यपत्यत्रयमस्माकं विद्यत इति स्वकीये ग्रंथे लिखितं विद्यते । तथा श्रीपंडितानां १ वेदांतचिंतामणिः २ सत्सिद्धांतमार्तंडः ३ मारुतशक्तिरिति ग्रंथत्रयमेवापत्यत्रयं ज्ञातव्यम् । वेदांतचिंतामणिः सत्सिद्धांतमार्तंड इति द्वौ पुत्रौ मारुतशक्तिरित्येका कन्यकेति । एकस्मिन् कालेऽत्रत्यपंडितैस्तथा सद्गृहस्थैश्च मिलित्वा श्रीपंडितानां मानपत्रं दातुं सभा कृता । सा च महती सभा श्रीलक्ष्मीनारायणमंदिरे (माधवारामे) जाता तत्रत्यं सर्वं वृत्तं यथावृत्तमधस्ताल्लिख्यते ।

एभिः पंडितैर्व्याख्यानानि दातुं माधवारामे "आर्यसुधर्मोदयसभा" एतन्नाम्नी सभा संस्थापिता । यत्र मुंबापुरीस्थानां पंडितानां बहिर्देशादागतानां पंडितानां च धर्मसंबंधीनि व्याख्यानानि भवंति । एवंरीत्या दयानंदागमनमारभ्येयं सभा प्रचलिता आसीत् सा त्वद्यापि तथैव चलितास्ति । एतेषां स्मारकत्वेनाधुना विद्यमानास्तिस्रः संस्थाः संति । एका त्वेतेषां लाड्डुबेटीनाम्न्या मातुर्भगवन्मदिरं। द्वितीया त्वेतैरेव संस्थापिता विद्यालक्ष्मीपाठशाला । तृतीया तु एतैरेव महाद्रव्यव्ययेन संपादितानां एतेषां पितृसंगृहीतानां पुस्तकानां च संग्रहात्मिका संस्था (धर्मपुस्तकालयः) सतीति ॥

मुंबईस्थमानपत्रम् ।

श्रीमान्परमेश्वरः कृपालुर्वागादींद्रियाद्यगोचरोपि प्रारब्धकर्मफलदानेन प्राणिनामनुग्रहाय जगद्रूपेणाविर्भूय सर्वानर्थनिवारणहेतून् स्वनिःश्वासभूतान्वेदान् प्रथमं हिरण्यगर्भं प्रत्युपदिदेश ॥ ततो मंदमत्यनुजिघृक्षया स्वोपदिष्टवेदार्थमेवोपबृंहयितुं स्वयमेव मनुव्यासजैमिनिप्रभृतिमुनिरूपेणाविर्भूय धर्मप्रकाशनहेतून् स्मृतिपुराणादीन् रचयामास ॥ एवमपि कलिमालिन्यवशाज्ज्ञानदुर्बलाञ्जनानालोच्य स्मृत्याद्यपबृंहितवेदार्थतत्त्वमेव स्फुटीकर्तुं तत्तदाचार्यरूपेणावतीर्य जनानन्वग्रहीत् ॥ ततोप्यतिघोरकलिकालवशात्तत्तदुक्तिष्वपि नानाविधकुतर्कवशेनाविश्वासतामसद्यापारविपरीतमतीनां जनानां म-

नसि याथार्थ्येन तत्तात्पर्यं प्रकाशयितुमार्यसुधर्मोदयसभायां पक्षेपक्षे धर्मतत्त्वोपदेशेन बुभुत्सूनां मतिमालिन्यं निराकर्तुं किरणाधूतपापाचेत्याद्युक्तपञ्चनदिवज्जनचित्तानां शोधकत्वेन धर्मतत्त्वोत्तेजकसंस्कृतगवीनां वर्धकत्वेनचान्वर्थितनामोपनामानः **पञ्चनदिगोवर्धनशर्माणः** सभासदस्तन्मनोनुरञ्जनेनानुगृह्णंति ॥ ये च स्वस्वधर्मं बुभुत्सुभिः स्वानर्थनिवृत्तये सुरैर्हरिरिव प्रतिदिनमभ्यर्थ्यन्ते यांश्च वाग्देवता स्वयमेवागत्य ब्रह्माणमिवावलम्बते ॥ यैश्च विद्यासवितुः स्वसवितुर्मुखादधिगतसकलविद्यैः **श्रीयुक्तलाडूबेटीघनश्यामभट्टाभिधानौ** स्वमातापितरौ कृतबहुतपसौ वासुदेवेन देवकीवसुदेवाविव परं समतोष्येताम् ॥ येभ्यश्च धर्मं बुभुत्सवो जनाः परमेश्वरार्पणबुद्ध्यैव वसूनि यथाशक्ति प्रयच्छन्ति ॥ येभ्यो निर्गता वाचः सर्वात्मना सुजनानानन्दयन्ति ॥ येषां च सकलशास्त्रहृदयज्ञातृत्वमखिलबुधैरभिनन्द्यते ॥ येषु च विलक्षणंवदत्वं वदान्यत्वमखिलजनमनोहारिशीघ्रकविताशक्तिः सौजन्यं सदाचारसंपत्तिश्च विराजन्ते ॥ तादृशेभ्यो भवद्भ्य एतदखिलं वृत्तमनुभूयामितं मोदमादधानाः सर्वे वयमविरतसहवाससुखविच्छित्तिपरिहाराशया यथाशक्ति द्रव्यविश्राणनद्वारा साहाय्यं कुर्वाणा अद्य यत्किंचिदुपचितं वित्तं वितीर्य बहुसत्कारसूचकमिदं मानपत्रं समर्पयामः ॥ एतच्च भवद्गुणवर्णनाऽपर्याप्तमपि केवलमस्मास्वनुकम्पयाङ्गीकुर्वन्त्वत्रभवन्तो भवन्त इति विज्ञप्तयः समुल्लसन्तुतराम् ॥

मुंबापुर्यां माधवारामे (माधवबागमध्ये) काकाशवसुवसुधामिते १८०१ शकाब्दे चैत्रबहुलचतुर्दश्यां रविवासरान्वितायामर्पितमिदम्.

वरजीवनदास माधवदास.

अध्यक्ष.

वन्दरावनदास पुरुषोत्तमदास.
त्रिभुवनदास वरजीवनदास.
चतुर्भुज मुरारजी.
गोकुलदास जगमोहनदास.

ऑनररी सेक्रेटरी

कलिकातास्थं मानपत्रम्

श्रीमन्तः सकलजनप्रशंसितसौजन्यवदान्यादिगुणरत्नरत्नाकरा अनेकदेशवास्तव्यजनजेगीयमानयशःस्तोमनिकराः श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रवर्तिताचारविचारचातुरीधुरीणार्यजनहृत्पुण्डरीकप्रभाकरा वेदान्तभट्टाचार्याशुकवीश्वरेत्याद्यनेकोपनामालङ्कृताः पाण्डित्यगुणगणगुम्फिताः स्वाधिष्ठानातिशयितमुम्बानगरीशोभाविशेषा भवन्तः **पंचनदिश्रीगट्टूलालमहोदयाः** समुपेत्यात्र श्रीजगन्नाथतीर्थयात्राप्रसंगेनात्रत्याञ्शिष्टान् विदुषश्च स्वात्मनः शतावधानितां यथार्थयन्तोऽसाधारणस्मृतिशक्तिपरिचायकेनापरिचितास्वनेकभाषासु विविधावधानप्रदर्शनेन समीक्षकजनाभिलषितविषयानुसारिसमस्यापूर्तिपाण्डित्येन पञ्चदशपलाभ्यन्तरएव पंचविंशतिश्लोकनिर्माणनैपुण्येन सांगवेददर्शनधर्मशास्त्र-व्याकरणादिविविधविद्याविवेकशक्तिसंयुक्तत्वेन विविधालंकारालङ्कृतकाव्यप्रणयनेन विनयादिगुणगणगरिम्णा च भृशं संतोषयन्ति स्मेति । विशेषतश्चाबाल्यान्धानां भवतामेष उत्कर्षप्रकर्षोऽतीवास्माकं विस्मयावहः कौतुकावहश्चेत्येतदभिज्ञानभूतमभिनन्दनपत्रमदः श्रीमद्भ्यः सबहुमानं समर्प्यतेऽस्माभिरिति शम् ॥=॥

सौराश्विनस्य चतुर्विंशतितमे दिने ॥ संवत्—१९४७ । कलिकाताराजधान्याम् ।

महामहोपाध्यायविद्यारत्नोपाधिकेन श्रीभुवनमोहनशर्मणा—
महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपाधिक श्रीराखालदासदेवशर्मणा—
तर्कवागीशोपाधिक श्रीकामाख्यानाथशर्मणा—
स्मृतिरत्नोपाधिकेन श्रीमधुसूदनशर्मणा—
श्रीउपेन्द्रमोहनशर्मगोस्वामिना—
महामहोपाध्याय श्रीदीनबंधुदेवशर्मणा—
महामहोपाध्यायन्यायरत्नोपनामकेन श्रीमहेशचन्द्रशर्मणा—सी, आय्,ई.
श्रीगोविंदशास्त्रिणा—

श्रीचन्द्रकान्तशर्मणा—

श्रीसदानन्दमिश्रेण—

श्रीरामेन्द्रन्यायवागीश भट्ट पल्लिनिवासी—

महाराजा बाहादुर ठाकुरोपाधिकसार श्रीयतीन्द्रमोहनशर्मणा—के, सि, एस्, आई.

राजा श्रीप्यारीमोहनमुखोपाध्याय—सि, एस्, आई.

राजा सार श्रीसौरीन्द्रमोहनठाकुर—सि, आई, इ, इत्यादि—

मुखोपाध्यायोपाधिक श्रीशिवनारायणशर्मा—

श्रीविधुभूषणमुखोपाध्याय श्रीरासविहारीशर्मा—

श्रीमधुसूदनशर्मा स्मृतिरत्नोपाधिक भट्ट पल्लिनिवासी

श्रीहृषीकेशशास्त्री—

विद्यारत्नोपाधिक श्रीमहेन्द्रनाथशर्मगोस्वामिना—

न्यायरत्नोपाधिक श्रीराजकुमारशर्माणः—

बाबु श्रीदामोदरदासवर्मा—

राजा श्रीराजेन्द्रनारायण देवबहादुर—

राजा श्रीराजेन्द्रलालमित्र—सि, आई, ई, एन्ड एल्, एन्, डी.

बाबु श्रीगिरीन्द्रचन्द्रघोषस्य—

बाबु श्रीगिरीश्चन्द्रदास रायबहादुर—

बाबु श्रीरमानाथघोषस्य—

बाबु श्रीनंदलालवसु—

बुन्दीश्वरदत्तमानपत्रम् ।

॥ श्रीहरिः ॥

॥ श्रीमन्महाराजाधिराजमहारावराजेत्यादिपदवीशोभमानैर्बुन्दीश्वर-श्री १०८ श्रीरघुवीरसिंहवर्मभिर्वितीर्णमभिनन्दनपत्रम् ॥

॥ अयि पञ्चनदीत्युपनामकाः समाजद्वयलब्धभारतमार्तण्डवेदान्तभट्टाचार्येतिविशेषणद्वयाः श्रीगोवर्धनशर्माणो गट्टूलालेतिप्रसिद्धनाम्ना व्यवह्रियमाणाः कार्यप्रसङ्गेनैतद्देशसौभाग्यमाविष्कुर्वतां भवतां यशःपुण्डरीकं बुन्दीजनताकर्णावतंसतामयासीत् । अथ तदाकर्णितवद्भिरस्मत्सभ्यैर्वयमपि शतावधानादिकौशलसाक्षात्कारोत्सुकचेतसोऽकारिष्महि । तदनु च कोटातः स्वदेशोद्देश्यकप्रस्थानानेहसि बुन्दीमासेदिवद्भिर्भवद्भिरस्मदास्थानीमुपेत्य श्रुतचरादप्यधिकं कौशलमन्वभाव्यत । तत्र च सर्वेन्द्रियाणि श्रवणैकरूपतां निनीषत्सु सभ्येषु संस्कृताद्यनेकभाषाविषयकशताधिकावधाने, प्रच्छकजनोदीरितान्योन्यासम्बद्धार्थकपादत्रयस्य तदभिलषितवर्ण्यविषयैकपादेन झटिति स-

मस्यापूरणे, त्वरितं श्लिष्टकाव्यनिर्माणे घटीतुर्यांशकाल एव पञ्चविंशतिश्लोकग्रन्थने, तत्कालनिर्दिष्टयोर्मेघनादकंसवधाख्यानयोः श्लेषेण सत्वरं निर्माणे, षड्दर्शिनीतत्त्वप्रदर्शनादौ चानल्पां वैज्ञानिकतां प्रदर्श्य विनयभूम्ना च सा परां कोटिमनायि। ततश्चाऽऽबाल्यादपरिकलितबाह्यदेशामप्येतादृशीमन्तर्द्देशमवगत्यातिविस्मयमोदमेदुरमनसो वयमेतदभिनन्दनपत्रं गौरवाभिज्ञानभूतां रजतयष्टिं चार्पयामः ॥ ऊर्जासितसप्तम्यां भौमे संवत् १९५०.

॥ हिन्दीभाषा ॥

श्रीयुत पञ्चनदी गोवर्द्धनजी महाशय, इसदेशके सौभाग्यसे आपका किसी कार्यवश इधर आगमन हुआ, तब आपकी कीर्ति बुन्दीनगरनिवासियोंके कर्णगोचर हुई, और हमभी हमारे सभ्योंके मुखसे आपकी प्रशंसा सुनकर आपके शतावधानादि विलक्षण चमत्कारोंके प्रत्यक्ष देखनेके लिये उत्कण्ठित हुए। तदनन्तर जब आपने कोटानगरसे अपने देशको जाते हुए इस नगरको सुशोभित किया, और हमारी सभामें आगमन किया, तब जैसा आपका बुद्धिकौशल पहले सुना गया था उससे अधिक चमत्कार देखा गया। यहां सभामें जब कि समस्त सभासद अनन्यचित्त होकर आपकी वाणीके सुननेमेंही लगे हुएथे। आपने संस्कृत प्राकृत हिन्दी अरबी आदि कई भाषाओंके विषयमें सौ १०० सेभी अधिक अवधान करना, पूछे हुए परस्पर अनमिल तीनचरणोंकी पूछनेवालेकी इच्छानुसार वर्णनमें एकचरणसे बहुत शीघ्र समस्यापूर्ति करना, १५ पलमें पच्चीस २५ नवीन श्लोक बनाना, स्वल्पसमयमें दो अर्थवाले ५ श्लोकोंकी रचना करना, तत्कालमें पूछी हुई मेघनाद और कंसके बधकी कथाओंका श्लेष करके रचना करना, छहों दर्शनशास्त्रोंके मतोंको स्पष्ट रूपसे दिखलाना इत्यादि विषयोंमें अधिक कौशल प्रकट किया, और इतनी विद्वत्ता होनेपरभी आपकी लोकोत्तर नम्रता देख कर हमको अधिक प्रसन्नता हुई, इसलिये हम प्रसन्नतापूर्वक आपको यह अभिनन्दनपत्र और चांदीकी छडी देतेहैं। कार्तिक कृष्ण सप्तमी भौमवार संवत् १९५०.

नसीराबाद सनातनधर्मसभा मानपत्रः

विदित हो कि, इस नगरके निवासियोंकी अत्यंत अभिलाषा तथा भक्ति देखकर यहांकी सनातनधर्मसभाने श्रीमान् महाराजाधिराज श्रीमान् भारतमार्तण्ड पण्डितवर श्रीयुत १०८ श्रीगट्टूलालजी महाराजको निमन्त्रणपत्र भेजा था, और एक सभ्यजनको श्रीमान्की सेवामें प्रेरित किया तो श्रीमान्ने उक्तनिमन्त्रणको ग्रहण किया, और ता. २८ मई सन् १८९५ की संध्याकी रेलमें पधारके इस अपवित्रभूमिको पवित्र किया। स्टेशनपर नगरवासी अनुमान् एकसौ बडे २ रईस श्रीमान्के स्वागतको गये थे। वहांसे चौपैया बग्गीमें श्रीमान्को बिराजमान् करके शहरमें लाये और उसी दिवस संध्याको श्रीबिहारीजीके मन्दिरमें जो बहुत बडा है सभा हुई. श्रोतागणोंसे मन्दिर पूरित होगया था, श्रीमान्ने धर्म विषयपर वो अपूर्व व्याख्यान दिया कि जैसा आजतक हमलोगोंने कभी नहीं सुना था। दूसरे दिन सरकारी बागमें सभा हुई जिससें बडे२ अंग्रेज महाशय यथा जनरल, कर्नल, केप्टन, और लेफ्टिनेन्ट साहिब बहादुर और मौलवी मुसलमान् और नगरके सैंकडों धर्मावलम्बी और अजमेरके बडे २ नामधारी आर्य्यसमाजी पधारे थे। प्रथम जर्मन, फ्रांस, अंगरेजी, संस्कृत, नागरी, मरहटी आदि अनेक भाषाओंमें अवधान हुआ, जिसको सुनकर लोग अचंभेमें आगये। अंग्रेज महाशय तालीबजाते २ और वाह २ कहते थकगये और नगरवासियोंके आनन्दका तो पारावार नहीं था। श्रीमान्की स्मरणशक्तिकी प्रशंसा जहांतक की जाय थोडी है। जनरलसाहिब तथा मेजिस्ट्रेट साहिबोंने बडे उत्तम२ प्रशंसापत्र श्रीमान्जीको निवेदन किये हैं। तत्पश्चात् मूर्तिमंडन, श्राद्धतर्पण, तथा तीर्थस्नानपर अति आश्चर्ययुक्त व्याख्यान दिये। व्याख्यान क्याथे मानों हमलोगोंके हृदयमें अमृतरूपी वरषा करतेथे। व्याख्यानूके पश्चात् श्रीमान्ने फर्माया कि, यदि किसीको कुछ शंका होवे तो प्रश्न करे, परन्तु किसीने भी कुच्छ नहीं पूछा। तत्पश्चात् सभा विसर्जन हुई। हम

सहृदय निवेदन करते हैं कि, हमने आजतक ऐसा न तो अपूर्व व्याख्यान सुना था और न ऐसी स्मरणशक्ति किसीमें देखी थी। आप इससमय इस कलिकालमें धर्मके बडे रक्षक हैं। आपका आह्निककर्म देखकर हम चकित हो रहेहैं। आपकी स्मरणशक्ति और व्याख्यान देनेकी शक्ति अपूर्व है। अब इस पत्रको पूर्ण करके श्रीमान्से निवेदन करते हैं कि। यहांकी सनातन धर्मसभापर पूर्ण कृपादृष्टि बनी रहैं ॥ शुभम् ॥

मिती आषाढ कृष्ण दशमी सम्वत् १९५२ ता. २७ जून सन् १८९५ चंद्रवार सनातन धर्मसभा नसीरावाद (राजपूताना). } भवानीप्रसाद प्रधानमंत्री छागालालमंत्री

शाहपुरस्थ मानपत्रम्.

॥ श्रीरामजी ॥

॥ श्रीमान् भारतमार्तंडधर्म्मप्रभाकरवेदान्तभट्टाचार्य्यआशुकवीश्वरभटजीमहाराजश्री ५ श्रीपंचनदीगट्टूलालाजीमहाराजकी सेवामें

हम सर्व सनातनधर्मावलम्बी शाहपुरानिवासी अत्यंतहर्ष और विनयपूर्वक आप श्रीमान्का धन्यवाद करतेहैं और अपने मनका वृत्तान्त प्रगट करते हैं कि। आप श्रीमान्के यहां पेधारनेसे और हम सबको धर्मोपदेश करनेसे जो आनंद और उपकार धर्म्मके विषयमें आप श्रीमान्से हमको हुवा है उसके लिये जितना धन्यवाद और प्रशंसा आप श्रीमान्की हम करें बहुत थोडी है। विशेषकरके हम इसके लिये आप श्रीमान्का जियादहतर धन्यवाद करतेहैं कि हमारे लिये आप श्रीमान्ने परिश्रम उठाकर यहां पधारके हम सबकी इस कलियुगमें अन्यधर्मोंसे ग्रसित हुओंकी रक्षा की और जो संशय नवीन प्रचलित धर्मोंसे हमलोगोंके मनमें अल्प कालसे प्राप्त होनेलगेथे सर्व आप श्रीमान्ने मिटाये। मानो हमारे धर्म्मरूपी

जहाज डूबते हुयेको आप श्रीमान्‌ने उभारा। जिसके पटलेमें सर्वशक्तिमान् सर्वज्ञ सर्वव्यापी घटघट अंतर्यामी श्रीगोवर्धनधारीसे आपश्रीमान्‌के लिये हम सब सच्चीभक्ति और प्रेमके साथ प्रार्थना करते हैं कि आप श्रीमान् महात्माको चिरकालतक इस संसारमें विद्यमान रखकर सब प्रकार धर्म्मके विषयमें आप श्रीमान्‌को दिग्विजय करे कि जिससे सनातनधर्म्मकी प्रतिदिन उन्नति होवै। शुभ मिति पौष कृष्णा ३ सं १९४९.

भोलानाथदीवानाश्यास्त साहपुरा
लालाबीहारीलाल
स्हाफुलचंदचोरज
द. पं. श्रीकृष्ण
द० मांगीलालतोस्णीवाल
द० परवावहजरीसा
द. जगानाथव्यासका
हस्ताक्षरफोजमलवीराणी
दा. छोटेलालपंचोली
दा. रमनाथचेचाणीका
दा. मगनीरामतोसणीवालक.
द. रामवीलाससारडाका
द. रामचंदरेगीया
द. जीवणरामबेटडाका
दसकतसोबगसलुफादार
द. घुलीरामप्रगदपाचका
दा. रुगनाथकोठारी
द. व्यासमाधालाल
द. सिंहवीकिसनसिंह
द. घुलमलनाहार
द. बदरीलालमुदडा
द. व्यासददमतका
द. भोमसिंगका
द. व्यासफलतेलाल
द. ह्मताअमरसीघ
द. हजरीमन्नवीप्रजी
द. स्हाजगननाथतोरणीवाल
हस्ताक्षरकृष्णलालकायस्थवाल
द. स्हाएकलीगदासतोरणीवाल
द. बकः बरजरागीरस्हानवाल
द. रामरतनाधनगरप्रव
द. हरालजीपनालालजी
द. श्योदानसिंहबुलजी

श्रीगट्टूजीमहाराजानां वंशवृक्षः।

एतेषां श्रीमतां पंडितानां वंशपादपस्त्वेवं विद्यते। तत्रत्याःपुरुषास्तु महाविद्वांसःतथा यज्ञकरणेन महाश्रोत्रियाश्चाभवन्। तत्रत्यमूलपुरुषस्तु श्रीगोविंदशर्मासीत्। तस्य पुत्रस्त्वाल्हादभट्टशर्मा बभूव। सच देवकाबेट-

जीनाम्नीं कन्यकां परिणिनाय । साच देवकाबेटजी श्रीविठ्ठलनाथजीमहाराजस्य चतुर्थी कन्यासीत्। श्रीविठ्ठलनाथजीमहाराजस्तु श्रीमतो वन्ह्यवतारस्य वल्लभाचार्यस्य पुत्र आसीत्। आल्हादभट्टस्य पुत्रः कृष्णरायजीशर्मा । कृष्णरायजीशर्मणः पुत्रो नरसिंहजीशर्मा । तस्य पुत्रो माधवजीशर्मा । तस्य पुत्रो मधुसूदनजीशर्मा। तेन मधुसूदनजीशर्मणा तंजावरेश्वरेण नृपतिना पौरोहित्यायामंत्रणं दत्तम् तत्साहाय्येन ततः यज्ञादिकं च राजसकाशात् कारितम्। तस्य मधुसूदनजीशर्मणः पुत्रो मदनगोपालजीशर्मा बभूव। तस्य पुत्रोऽनिरुद्धजीशर्मा। तस्य द्वौ पुत्रौ एको रघुनाथः अन्यो व्रजनाथः। तन्मध्ये व्रजनाथस्य पुत्रो मुरलीभट्टजीशर्मा । तस्य पुत्रो गोपीनाथजीशर्मा । तस्य पुत्रो घनश्यामजीशर्मा । तस्य पुत्रः श्रीगोवर्धनशर्मा (प्रसिद्धनामपंडितगट्टूलालेति) बभूव । तेषां पंडितानां वृद्धप्रपितामहस्य बंधुस्तु रघुनाथशर्मासीत् । तस्य पुत्रः पुरुषोत्तमजीशर्मा । तस्य द्वौ पुत्रौ बालमुकुंदः दामोदरजीशर्मा चेति । बालमुकुंदस्य पुत्रो रघुनाथभट्टजीशर्मा । तस्य पुत्रो द्वारकानाथशर्मा। तस्य पुत्रो दामोदरलालशर्मा । तस्य पुत्रो मन्वालालशर्मा । ते तु मन्वाललशर्माणोऽधुना विद्यमानाः संति । तैरेव श्रीपंडितानामौर्ध्वदेहिकं सर्वं कार्यं कृतमस्ति । पंचनदीत्यस्याधुना (तीरुपादि) इतिप्रसिद्धं नाम विद्यते । तच्च तंजावरनगरसमीपे पंचक्रोशपरिमिते स्थाने विद्यते । तत्र कावेरीमहानद्याः पंचावृत्तयः संजाताः संति । अतएव पंचनदीत्युपाह्वता जाता । यज्ञादिषु कृतेषु प्रसन्नेन राज्ञा द्रव्यं दातुमारब्धम् । तथापि तेन पुरोहितेन मया राजप्रतिग्रहो न क्रियते तस्मान्मयाप्येको यज्ञः कर्तव्योऽस्ति । स तु यज्ञो द्रव्यं विना न स्यात्तदर्थं द्रव्यं दातव्यमित्युक्तम् । पश्चाद्यज्ञसमये लक्षत्रयपरिमितं द्रव्यं राज्ञा दत्तम् । तद्रक्षणार्थं मया भवता सह किंचित्सैन्यं दीयत इति राज्ञोक्ते सति तेन पुरोहितेन रक्षणार्थं सैन्यं मास्त्वित्युक्तम् । पश्चादयं पुरोहितः कथं रक्षणं कुर्यादिति परीक्षार्थं राज्ञा स्तेयकरणार्थं स्वयं सेवकाः प्रेषिताः । तथापि पुरोहितेन स्वमंत्रसामर्थ्येन सैन्यानां मध्ये

केषांचिच्छरीरेषु षट्षट् प्रहाराः कृताः इति ज्ञात्वा शेषाः सैनिकाः पलाय्य राज्ञः समीपे समाजग्मुः । पश्चाद्राजा स्वयं गत्वा ममापराधः क्षम्यतामित्युक्त्वा पुनरपि लक्षत्रयं दत्तवान् । ततः स पुरोहितः तद्द्रव्यं गृहीत्वा मथुरानिकटे परमपवित्रे स्थाने (कामवनाख्ये) गत्वा तत्र यथाविधि यज्ञं चकार । तत्र यज्ञे तस्य सर्वस्य वित्तस्य वितरणं कृतम् । तत्र लोभो न कृतस्तेन तस्य वंशे नररत्नान्युत्पद्यंत इत्यलम् । एतेषां वंशस्य पंचनदीत्युपाह्वता विद्यते । तत्र प्रमाणं तु श्रीमद्भागवते एकादशस्कंधे पंचमाध्याये श्लोकाः संति ते यथा—

कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छंति संभवम् ।
कलौ खलु भविष्यंति नारायणपरायणाः ॥
क्वचित् क्वचिन्महाराज द्रविडेषु च भूरिशः ।
ताम्रपर्णी नदी यत्र कृतमाला पयस्विनी ।
कावेरी च महापुण्या प्रतीची च महानदी ॥

श्रीपंडितानां वंशस्य पंचनदीत्युपाव्हता बभूव । सा च पंचानां नदीनां यत्र समागमः आसीत्तत्रत्यदेशे निवासकरणेनैवासीत् ।

पंडितगट्टूलालाजीनां मूलपुरुषाणामितिहासः ।

पंचनदक्षेत्रस्य यो राजासीत् तस्य पुरोहितो दानाध्यक्षश्च पंचनदीरामैय्याशर्मा बभूव । तस्य पुत्रोऽल्लडभट्टशर्माऽभवत् । सतु वेदे शास्त्रे चोभयत्रातीव प्रवीण आसीत् । तस्यात्यंतं विद्याचातुर्यं पर्यालोच्य श्रीगोस्वामिमहाराजास्तान् प्रत्यात्मना सहानेतुमाग्रहमकुर्वन् । तदा ते राजकीयं पौरोहित्यं दानाध्यक्षत्वं च स्वपितृव्याय समर्प्य स्वयं श्रीगोपाललालजी स्वस्य कुलदैवतं तथा स्वमातरं च सह गृहीत्वा गोस्वामिमहाराजैः सहात्रागमन् । ततस्तेषां बुद्धिकौशल्यं भक्तिं च समालोच्य श्रीमहाराजाः स्वकीयां कनीयसीं कन्यां तेभ्यो ददुः । तस्या देवकाबेटीनाम्न्याः जन्म सप्तभूमिरसचंद्रमिते १६१७ विक्रमाब्दे वैशाखवदि एकादश्यामासीत् । सविवाहस्तु वह्निद्विरसभूमिते १६२३ विक्रमाब्दे संजातः । पश्चात् खाग्निरसविधुमिते १६३० विक्रमाब्दे कार्तिकवदि चतुर्थ्यां चंद्रवासरे तेषां पुत्रो नारायणभट्टशर्मा बभूव । ततो नेत्राग्निशास्त्रभूमिते १६३२ श्रावणशुदि तृतीयायां द्वितीयः पुत्रः

कृष्णंभट्टशर्माऽभवत् । ततो बाणवह्निरसभूमिते १६३५ विक्रमाब्दे माघवदि षष्ठ्यां तृतीयः पुत्रोऽनिरुद्धभट्टशर्मा बभूव । अनंतरं वसुग्निरस भूमिते १६३८ विक्रमाब्दे माघशुदि पंचम्यां जगन्नाथभट्टशर्मा पुत्रो बभूव ॥ पंडितास्तु सोमयागं किसनगढस्य महाराजेन नृपेणाऽकारयन् । यतः स राजा वैष्णव आसीत् । अत एव वैष्णवसंप्रदायस्य वेत्तारः पंडिता एव विद्यंते नान्ये संतीति विचार्य तान् प्रत्याहूय यज्ञं कृतवान् । तदानीं श्रीनाथनिवासि टीकेतसंज्ञकाः श्रीगोवर्धनमहाराजा अपि यज्ञे गतवंत आसन् । यतस्ते वैष्णवानां मुख्याचार्याः संतीति कृत्वा नृपेण तेषामाह्वानं कृतमासीत् । अस्मिन्सोमयागे तु प्रत्यक्षपशूनां हिंसा जाता । तदानीं वैष्णवैस्तथान्यैर्महाराजैरेवमेवचाहिंसापरमो धर्म इत्यक्षरशः पालयद्भिर्जैनैश्च पशुहिंसा न विधेयेति हेतुना महाप्रयत्नः कृत आसीत् । परंतु सकामयज्ञे नृपस्य चित्तमासक्तं बभूव । स तु यज्ञः पुत्रकामेन नृपेण समारब्धोऽभवत् । यथापूर्वं सार्वभौमदशरथनृपतिना पुत्रकामेन सता यज्ञः कृतो बभूव । तदनुसारेण च तस्य श्रीरामादयश्चत्वारः पुत्राः संजाताः । तथानेन श्रीयुवानसिंहेन नृपतिना सोमयज्ञः कृतः । पश्चात्तन्मनोरथपूरणमपि प्रसन्नेन श्रीयज्ञनारायणेन कृतम् । अतएव पूर्वोक्तेन श्रीयुवानसिंहेन स्वपुत्रस्य यज्ञनारायण इति नाम कृतम् । अस्मिन् यज्ञकरणे प्राधान्यं श्रीपंडितानामासीत् । तान् प्रति बहुभिर्लोकैस्त्रास उदपादि । तथापि पंडितानां धर्मे त्वेक एव निश्चयोऽभवत् । तेचावदन् यदि नृपो हिंसां न कुर्यात् तथा क्रियताम्वयं तु कारयितारः स्मः । अस्माभिस्तु याजनं क्रियते । यतः श्रीगीतायामुक्तमस्ति " तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि " इति श्रीभगवदाज्ञा विद्यते । शास्त्रं चैवमस्ति "हिंसा त्ववैदिकी यातु तयानर्थो ध्रुवं भवेत् । वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथंचन" । किंच साक्षाद्वेदः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्येवं प्रतिपादयति । वैदिकसंस्कारेण कृता हिंसा तु हिंसा नैव भवति । अर्थात् तया हिंसया पापं न संभवति । किंच सकामकर्मणि सांगे जाते सति तदनुरूपं फलं भवतीति नियमोऽस्ति । यद्यपि सकामकर्मणः परिणामो निष्कामकर्मवत् सुखदायको न भवति तथाप्यधिकारिभेदेन सकामनिष्कामकर्मणां व्यव-

स्था वर्तते । अत एव यस्याल्पसुखेच्छा भवेत् तेन तदर्थं तत्प्रापकं कर्मानुष्ठानं कर्तव्यं । तत्र शास्त्रस्याज्ञा विद्यते । एवंरीत्या पुरातना बहवो राजानो यज्ञादिकं कृत्वा स्वमनोरथं संपादयामासुः । तस्माज्जैनानामन्येषां कतीनां वैष्णवानां चाग्रहे किमपि चित्तमदत्वा केवलशास्त्रावलंबनमेव श्रेयस्कारकमिति पंडितानां दृढनिश्चय आसीत् । एवंरीत्या धर्माग्रहे तेषां द्रव्यहानिर्बहुवारं जातासीत् । तथापि अर्थकामाभ्यां श्रेष्ठः धर्म इति शास्त्रवचनमेव तैः स्वीकृतम् । यतः "धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते" इति शास्त्राज्ञैव मुख्या । तदग्रे त्वैहिकसुखसाधनं द्रव्यं तुच्छतरमिति ते मन्यंतेस्मेति शम् ।

रजपुतानास्थ "भणाय" नामकसंस्थानाधिपतिना नृपालेन त्वेतेषां सदाचरणशीलतापद्यपि सत्यवादिताद्यनेकसज्जनगुणान् पर्यालोच्य पुरातनवसिष्ठादिमहर्षिसमानगुणतां च परीक्ष्य स्वकीयेल्पेऽपि राज्ये प्रधानादिमंडलमध्ये "महर्षिरिति" पदवी दत्ता । किंच स्वकीये संस्थाने पंडितानां हस्तेन "आर्यसुधर्मोदयसभा" एतन्नाम्नी सभा संस्थापिता । स्वस्य कोशस्याल्पत्वेऽपि तत्सकाशात् प्रतिवर्षं शतमुद्रिकावितरणं श्रीपंडितानां साहाय्यार्थं जीवितावधि प्रेषितमासीत् । इयमेव नाम गुणपरीक्षा। अन्यथा कोटीशैरप्यन्यैर्नृपैः किमप्येतादृशं वर्षासनं नैव प्रत्तमासीत् । मुंबापुरीस्थक्षत्रियकुलोत्तंसेन श्रेष्ठिचतुर्भुजमुरारजीसंज्ञकेन श्रीमद्भगवद्गीतोक्तेन "दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्" स्वस्यक्षत्रियत्वज्ञापकौदार्येण प्रतिमासं श्रीपंडितेभ्यः शतमुद्रिकादानं कृतमासीत् । परंतु तत्रायं नियमः। यत्पंडितैर्यावत्पर्यंतं मुंबापुर्यां वासः क्रियते । अर्थात् परदेशगमने तस्य मासिकशतस्य प्रतिबंधः । अनेनत्वेवं सिद्धम् । यदन्ये बहवो धनिकाः संति । तथापि तन्मध्ये केनाप्येवं रीत्यागुणपरीक्षणं कृत्वा पंडितानां साहाय्यंनैवाकारि । श्रीमतां पंडितानां गोलोकवासस्तु श्रीभावनगरे जातस्तच्छ्रुत्वाऽत्रत्यवणिक्कुलभूषणेन श्रेष्ठिना देवकर्णेनानजीसंज्ञकेन तत्कालमेव विद्युद्यंत्रद्वारा श्रीपंडितानां सहधर्मचारिण्यै विज्ञापितम् । यत्प्रतिमासं पंचाशन्मुद्रिकात्मकं मासिकं यावज्जीवमहं ददामीति । पश्चात् पंडितविरहासहिष्णुतया तत्सहधर्मचारिण्याऽपि गोलोकवासस्तु द्वित्रैर्दिनैः कृतः । ततः पंडितानामेकं कन्यापत्यमवशिष्टमासीत् ।

तदानीं भावनगरनृपतिना भावसिंहनामकेन कन्याया विवाहावधि प्रतिमासं पंचविंशतिमुद्रात्मकं मासिकं दत्तमासीत् । ततस्तत्कन्यापत्यमपि कतिपयैर्मासैर्गोलोकवासि बभूव । पश्चात्पूर्वोक्तनृपतिभिर्गृहस्थैश्च स्वकीयं प्रतिज्ञातं मासिकं नैव दत्तमिति तु न्याय्यमेवास्ति । तथाप्येतेषां मातृचरणानां श्रीभगवत्सेवार्थं श्रीभगवन्मंदिरं विद्यते । तत्तु मातृरूपमस्ति । एतेषां पितृभिर्महता प्रयासेन संपादितानां पुस्तकानां संग्रहोऽस्ति । श्रीपंडितैः स्वयमेव संस्थापिता विद्यालक्ष्मीनाम्नी पाठशाला विद्यते । एवं रीत्या तिस्रः संस्थाः संति । तत्र तु यत्किमपि गृहस्थैरुदारमनोभिर्दीयते। तस्योपयोगस्तु सत्कार्ये एव भवति यतः प्रदत्तस्य वित्तस्य विद्यायां भगवत्सेवायां पुस्तकवाचने च भवतीति कृत्वा तिसृषु संस्थासु मध्ये यत्र कुत्रापि विनियोगश्चेत् स महापुण्यप्रदो भवतीति स्फुटतरमेवास्ति । तद्विषये लेखनापेक्षया प्रत्यक्षानुभवतया सिद्धमेवास्ति। एतल्लेखस्याधस्तात् आगाशे गणेशशर्मणा रचिता "श्रीपंडितगट्टूलालप्रशस्तिः" एतन्नाम्ना पंचविंशतिश्लोकास्तु विरहगुणद्योतकाः संति। स आगाशे गणेशशर्मा तु धूल्याख्यनगरे आङ्ग्लपाठशालायां मुख्याध्यापक आसीत्। यदा पंडिताः पुण्यपत्तनेऽगमन् तदा त्वागाशे गणेशशर्मा डेक्कनकालेजमध्येऽध्ययनमकरोत्। तस्मिन्कालेजे त्वेकं नाटकं समारब्धमासीत्। तत्र चारुदत्तस्य यो मैत्रेयस्तस्य भूमिकां समनुप्राप्नोत्। अत एवागाशे गणेशशर्मा यदा यदा पंडितैः सह संगतोऽभूत्।तदा तदा परिहासपूर्वं भवान् मैत्रेय इति स्मरणमकारि।

श्रीपंडितानां शिष्यैस्तथा प्रशिष्यैः कृतानां विरहालापनश्लोकानां स्थापनं तु तत्तन्नामनिर्देशपूर्वकमधस्तात्कृतमस्ति । तथा कविःकाव्यरत्नाकरश्चेति पदवीद्वयधारिणामथुरावास्तव्यभट्टश्रीबलभद्रशर्मणा तु चत्वारः श्लोकाः कृताः संति । पंडितरमानाथभट्टशर्मणा द्वौ श्लोकौ निर्मितौ। श्रीपंडितानां शिष्येण शीघ्रकविपदवीधारिणा भट्टनंदकिशोरशर्मणा त्वेकः श्लोको निरमायि । तथैवान्येन शिष्येण शास्त्रीमाधवजीगोपालजीशर्मणाप्येकः श्लोकोऽव्यरचि । एतत्सर्वमधस्ताल्लिखितं विद्यते ।

श्रीपंडितानां सर्वासां पदवीनां संपादनविचारेण प्रायशस्तेषां जीवनचरितं समागतमेवेति प्रतिभाति । परंत्विदं तु तेषां यौवनावस्थापन्नानां नाम

विंशतिवर्षमारभ्य यावज्जीवं जीवनचरितं विद्यते । तस्मात् बाल्यावस्थायां यत् बुद्धिकौशल्यमध्ययनसमये यदलौकिमवधारणं तथानेकमतिवैचित्र्यं जातं भवेत् । तत्सर्वं ममाज्ञातं विद्यते । किंच पंडितसमवयस्कैः कैश्चिदपि मह्यं तदानींतनं चरितं न निवेदितम् । तस्मान्मयातीवाल्पं जीवनचरितं यावज्ज्ञानं लिखितमस्ति अतएवैतस्य "लघुजीवनचरितम्" इति नाम रक्षितमस्ति । यदा च सर्वं महत् जीवनचरितमितस्ततो लभ्येत । तदा तदपि लेखनीयं भवेदिति शम् ।

पुण्यपत्तननिवासी
लेखको वळे विष्णवाचार्यशर्मा.

श्रीमत्पंडितगट्टूलालप्रशस्तिः

श्रीमद्गट्टूलाल आसीन्न कस्य वन्द्यः काव्यास्वादलुब्धस्य पुंसः ।
शास्त्राचार्यः कोऽपि धर्मे विनेता किं किं नासीत्पुण्यराशिः स मूर्तः ॥१॥
संगीतस्य प्राप्य हृद्यं तदङ्गं तेनाभ्यस्तं कालमानं मृदङ्गः ।
ताले ताले मूर्छनाः स्युः कियत्यो वक्तुं शक्तो वाद्यवित्कोऽपि लोके ॥२॥
ज्योतिःशास्त्रं ग्रन्थतोऽधीत्य तेन दैवज्ञानां प्राप्तमग्रेसरत्वम् ।
श्रौते चासील्लब्धवर्णः किमन्यच्छ्रोत्रग्राह्यं तस्य नासीदविन्नम् ॥ ३ ॥
मर्त्ये लोके कोऽप्ययं ब्रह्मवादी पूर्वाचार्यः कौतुकेनावतीर्णः ।
पापं द्रष्टुं दुःसहं चिन्तयित्वा दृष्ट्या हीनोऽयापयत्स्वीयमायुः ॥ ४ ॥
मोहस्थानैः पापबीजैः प्रभूतैः कष्टं क्लिष्टं जन्म मानुष्यकेऽस्मिन् ।
माभूत्पातः संसृताविव्यनेन चक्षुर्वर्जं जीवितं स्वीकृतं नु ॥ ५ ॥
हृत्वा दृष्टिं तत्स्थले तैलबुद्धिं दत्त्वाऽनृण्यं किंनु यातो विरिञ्चिः ।
श्रोत्रप्राप्तं तत्कथं वज्रटङ्कैर्निम्नोत्कीर्णं तस्य हृत्पट्टिकायाम् ॥ ६ ॥
अन्धा नूनं लक्षशः सन्ति लोके यष्टिं धृत्वा प्रस्खलन्तश्चलन्ति ।
स्पर्शं स्पर्शं जानते वस्तु किंचित् प्रज्ञाचक्षुर्लालजीरेक एव ॥ ७ ॥
चक्षुष्मन्तः पापठंत्यक्षराणि दर्शं दर्शं तान्यहो विस्मरन्ति ।
अन्धो हीनः साधनैरप्यभिज्ञो गट्टूलालः कोऽपि तत्रापवादः ॥ ८ ॥
दुर्बोधानि प्रायशः पाठितानि केनास्यासंस्तानि षड्दर्शनानि ।
केनास्यासीत्काव्यबीजं हृदिस्थं गाढप्रेम्णा प्रोक्षितं पोषितं च ॥ ९ ॥

आसीन्मुख्यो यज्ञकल्पे सदस्यः पुण्यग्रामे श्रौतपारंगतोऽसौ ।
आसं धन्यस्तर्हि तद्दर्शनेन याता अब्दाः पञ्चपञ्चा इदानीम् ॥ १० ॥
तस्मिन्काले नैकशो दर्शनाय यातो मित्रैः सार्थमस्याश्रमाय ।
दृष्टोऽपूर्वस्तस्य बुद्धिप्रभावः कालो यातस्तत्स्मृतिर्नैव याता ॥ ११ ॥
मैत्रेयो यश्चारुदत्तस्य मित्रं भूम्नि तस्य प्राप्तवानेकदाहम् ।
दत्ताऽऽव्हा मे सा परीहासपूर्वं तां तं चाहं सास्रमद्य स्मरामि ॥ १२ ॥
योयः श्लोको रङ्गभूमौ मयोक्तस्तंतं प्रेम्णा मामनुव्याजहार ।
यत्सौरस्यं नाट्यबन्धे च तस्मिन् तन्मुद्रायामुल्लसद्दृश्यते स्म ॥ १३ ॥
पश्यामीव व्याघ्रचर्मासनस्थं संध्यायन्तं रक्तकौशेयवस्त्रम् ।
स्निग्धैः शिष्यैः सेवितं सूक्ष्मदेहं श्रीमद्गट्टूलालमद्यापि किंनु ॥ १४ ॥
यो यो यातो दर्शनायास्य सूरेः शिष्यैरूचे स्वागतं तस्य तस्य ।
श्रुत्वा तेषां संस्कृतोक्तिं बटूनां श्रीवाल्मीकेः स्मारितोन्वाश्रमस्य ॥१५॥
चित्रालापाञ्शास्त्रवादानुताहो काव्यं नव्यं स्वादु किंवा पुराणम् ।
भक्त्याऽश्रौषं विस्मयाविष्टचेता गोष्ठीसौख्यं तत्तदद्य स्मरामि ॥ १६ ॥
व्याख्यातारो दर्शनानां भवेयुर्नेदृग्दृष्टा कुत्रचित् काव्यशक्तिः ।
श्लेषः किंवा क्लिष्टशब्दा समस्या या या पृच्छा पूरिता तेन सद्यः ॥१७॥
जातो यावन्नैव चक्षुर्निमेषः पद्यं हृद्यं तेन तावन्निबद्धम् ।
तत्तत्पत्रे शीघ्रमारोपयन्ती कामं क्लिष्टा लेखनी वर्णचञ्चोः ॥ १८ ॥
यद्यत्पद्यं लेखितुं नावकाशः क्लृप्तं तस्य प्रातिनिध्ये नवीनम् ।
मुक्तामालासन्निभाऽनन्तराला नासीत्तुष्ट्यै कस्य सा पद्यधारा ॥ १९ ॥
यावच्चित्ते चिन्तितः पद्यबन्धस्तावद्दत्तं यौगपद्येन तेन ।
नानाकर्मव्यापृतौ भाषणे च वाद्ये गीते क्रीडने चावधानम् ॥ २० ॥
प्रायः षण्णां दर्शनानां प्रवक्ता नैवेदानीं दृश्यते पुण्यभूमौ ।
विद्वद्रत्नं लालजीतुल्यमद्य कुत्रासाद्यं भूतधात्र्यां विशुद्धम् ॥ २१ ॥
धर्म्ये कार्येऽध्यापने शास्त्रचर्चाकाव्यग्रन्थप्रेक्षणादिक्रियासु ।
आयुर्नीतं पुण्यमार्गेण येन गट्टूलालः सोऽद्य नामावशेषः ॥ २२ ॥
एतत्तुल्यः कोऽनु भव्यः कदा वा कस्यां भूमौ पापजुष्टे युगेऽस्मिन् ।
यूरोपीयग्रन्थजिज्ञासयाऽमी आर्यंमन्याः संस्कृतं नाद्रियन्ते ॥ २३ ॥

मयि स्नेहो भूयान् स्वजन इव तस्याभवदथो
न जातो दुर्दैवात् क्वचन सहवासः पुनरपि ।
यथा तस्य प्रेम्णः स्मरणमवशिष्टं मनसि मे
तथा कीर्तिस्तस्य स्फुरति वसुधायां शिखरिणी ॥ २४ ॥
मैत्रेयस्य कृतिर्मुदे दिविषदस्तस्यास्तु शान्तात्मनः
प्रीतिः सैव कदापि या स्वविषयान्नापेक्षते निष्कृतिम् ।
स्मर्तव्योपकृतिस्तथापि सुहृदः सेयं प्रशस्तिः कृता
यस्यासीद्विदुषां सभासु सुचिरं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २५ ॥

आगाशे गणेशशर्मा.

॥ श्रीशः शरणम् ॥

द्रागुत्सार्य तमांसि लोकमखिलं सद्यः प्रसाद्य स्वयं
प्रोल्लास्याऽपि दिगन्तराणि बहलैरेभिः प्रतापोत्करैः ।
संस्थाप्यात्र यशःशरीरममरं सद्भारतस्याऽधुना
मार्तण्डो द्यवि पण्डितो विजयते गोवर्धनाख्यः कविः ॥ १ ॥
यः शास्त्राणि पितुर्दिनैः कतिपयैरन्धोऽपि सन्नाददे
स्वाचार्यव्रजवल्लभेशकृपया बाल्ये वयस्याशु च ।
स्वीकृत्याऽपि सतां मतं मतमसद्येनाऽत्र निःशेषितं
चक्रे किञ्च बुधद्विपेषु ललितं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २ ॥
यत्पाण्डित्यकथाकुतूहलवशा वाराणसीपण्डिता ।
दृष्ट्वैन्द्रीमतिशायिनीं परिषदं सुस्वागतं चास्य तत् ।
काव्येऽमानुषशक्तिमेतदधिकां शास्त्रेषु किञ्चाऽद्भुतां ।
नैतेनैव विसिस्मिरे किमधिकं दन्तैस्तृणं विन्यधुः ॥ ३ ॥
माध्वीकपुंड्रकाणां मृद्वीकामधुसिताऽमृतझरीणाम् ।
अधरीकृतमाधुर्यः स जयति धुर्यः सतां सदसि ॥ ४ ॥

विद्वद्गणविधेयमथुरावास्तव्यभट्टश्रीबलभद्रशर्म्मा

कविः काव्यरत्नाकरश्च ।

---

१ पक्षे अज्ञानानि । २ सूर्यपक्षे प्रतापेनोत्कृष्टाश्च ये करा इति, पक्षे प्रतापराशिभिः । ३ दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यश इत्युक्तेस्तमसामुभयोर्नाशकत्वाच्छौर्योद्भवं यशो द्वयोरपीत्यभिप्रायः । ४ देवानामित्यर्थः ।

॥ श्रीकृष्णः शरणम् ॥

विहायास्मानन्धे तमसि दिवि यात्रामकृत य-
त्सहस्रांशुर्दैवादिति हि नितरां व्याकुलयति ।
ततोऽप्येतत्कष्टं निशि पुनरिमे द्योतचपलाः
प्रगल्भन्ते स्वैरं वियति बत खद्योतहतकाः ॥ १ ॥
वंशेनोन्नतिशालिना गुणगणैरन्तश्चमत्कारिभिः
काव्यैर्भव्यतमैः परोपकृतिभिः कृत्येन वृत्तेन च ।
अन्विष्टेप्यखिले त्रिविष्टपतले नो लभ्यते यत्समः
स श्रीभारतभूमिवासरमणिः कासां गिरां गोचरः ॥ २ ॥

(विदुषामनुचरो रमानाथभट्टः)

विरहविलापः ।

अवष्टम्भस्तम्भो जगति सुकृतस्याद्य पतितो
गतोऽस्तं मार्तंडोऽन्तरतिमिरविध्वंसनकरः ॥
निमग्ना भूर्नौका भवजलनिधेः पारकरणी-
त्यनर्थाः केनाऽसन्नहह दिवमाप्ते मम गुरौ ॥ १ ॥

शीघ्रकविशास्त्री नंदकिशोर.

हा तैलंगकुलावतंस कविताकांता भवन्तं विना
शोचन्ती विनिहन्ति हंत हृदयं निःश्वासमामुंचति ॥
ध्यायंती भवदंघ्रियुग्मकमलं लोकान् गदंती पुनः
श्रीगोवर्धनधामनामरहितं निर्वीरमुर्वीतलम् ॥ २ ॥

शास्त्री माधवजी गोपालजी ।

શેઠ માવજી માધવજી દુવારકાદાસ.

જન્મ-સં૦ ૧૯૧૭. વૈકુંઠવાસ સં૦ ૧૯૫૩ શ્રાવણીપૂનેમ.

એમના પુત્ર મેઘજીભાઇને બે દીકરીઓ હતી. જેમાંની મોટી નામે કબુબાઇનો વિવાહ ઠા૦ મૂળજી પરશોત્તમના ચિરંજીવ નામે કાનજી વેરે થયો છે અને બીજી નાની નામે **જેવીબાઈ** હજી કુંવારી છે.

તેમના વૈકુંઠવાસ વખતે એક પુત્રી જમનાબાઇ કરીને હતી. તે પણ થોડા માસ પછી દેવલોક પામી છે.

તેઓ "વિદ્યાવિલાસી" હતા. એની સાબીતી આ સ્વધર્મના ગ્રંથપ્રકાશ માટે તેમણે વિલમાં લખેલી રકમથી માલમ પડે છે એટલું જ નહિ પણ, તેઓ પંડિત શ્રીગટ્ટુલાલજી સ્થાપિત વિદ્યાલક્ષ્મી સંસ્કૃત પાઠશાળા વગેરે નિશાળોના વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર ગ્રંથોનું દાન (બક્ષિસ) આપતા હતા. એક વખતે તો તેમણે ગોસ્વામી શ્રીમદ્ **દેવકીનંદનાચાર્યજી**ના પ્રમુખપણા હેઠળ તેમની ચંદાવાડીમાં વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવાનો મોટો જાહેર મેલાવડો કર્યો હતો.

તેઓ એવાતો ધર્માગ્રહી હતા કે પોતે જે વેપાર કરતા તેમાં જે કંઇ નફે મળતો તેમાંથી સેંકડે ૧૦ ટકા ધર્માઉમાં ખરચવાનો તેમણે તથા શેઠ અમરચંદ માધવજીએ સાથે મળી ઠરાવ કીધો હતો. એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજા વેપારીઓ ધર્માઉ ખાતાના પૈસા પોતાના ચોપડામાં અનેક વર્ષ સૂધી જમા રાખી મૂકે છે, તેમ તેઓ કરતા ન હતા; તેઓ એક વર્ષના નફાનો દશાંશ બીજું વર્ષ પૂર્ણ થવા પૂર્વે બધો ખરચી દેતા હતા, અને તે નિયમ હજી પણ તેમની પેઢીમાં ચાલે છે. **सत्यानृतं तु वाणिज्यं** વેપારમાં તો સાચું જૂઠું બેઉ હોય, એમ ઘણા બોલે છે તથા તેમ વર્તે છે, પરંતુ આ **માવજીશેઠે** પોતાના મિત્રો સાથે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે મારે સાચું બોલીને જ વેપાર કરવો, ત્યારથી તેઓ વેપારમાં પણ એકજભાવ કહેતા અને જે કહેતા તેજ લેતા હતા.

તેઓના ગોલોકવાસ પછી પણ તેમના વિલમાં લખ્યા મુજબ રૂ. ૩૦૦૦) તથા પોતાની તરફના રૂ. ૧૦૦૦) મળી કુલ રૂ. ૪૦૦૦) આપી, ઉમરગામમાં શેઠ અમરચંદે "શેઠ માવજી માધવજી"ના નામથી હાઇસ્કૂલ બંધાવી છે. તથા વૈષ્ણવોનું પરમપૂજ્ય સ્થળ જે શ્રીનાથદ્વારા ત્યાંપણ યાત્રાળુની સગવડમાટે રૂ. ૧૮૦૦૦) ખર્ચીને તેમના નામથી એક **ધર્મશાળા** બંધાવી છે.

આવા સ્વધર્મનિષ્ઠ સદ્‌ગૃહસ્થનો વિશેષ વૃત્તાંત અદ્યાપિ અમને ન મળવાથી, આટલો સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપવાની અમને ફરજ પડી છે. જો વિશેષ વૃત્ત અમને મળશે, તો તે પણ હવે પછીના પુસ્તકોમાં પ્રગટ કરીશું.

"વૈષ્ણવ ધર્મ ગ્રંથમાળા"નો હિસાબ.

જમા.

૧૨૨। બાકી મળી ૧ લા પર છાપેલા હિસાબ પ્રમાણે.
૩૦ તા. ૧ જુલાઈથી તા. ૩૧ ડિસેંબર ૧૯૦૪ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
૩૦ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ મી જુન ૧૯૦૫ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
૩૦ તા. ૧ લી જુલાઇથી તા. ૩૧ ડિસેંબર ૧૯૦૫ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
૩૦ તા. ૧ લી જાનેવારીથી તા. ૩૦ જુન ૧૯૦૬ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
૩૦ તા. ૧ લી જુલાઇથી તા. ૩૧ ડિસેંબર ૧૯૦૬ સુધી ૬ માસનું વ્યાજ.
૩|= દશાવતારસ્તોત્ર નંગ ૫૦ ના વેચાણના.

૧૭૫|= કુલ જમા.

ખર્ચ.

"સત્સિદ્ધાંતમાર્તંડ"ના પ્રથમ કિરણની
લખામણીના શાસ્ત્રીને—૧૫-૦-૦
છપામણી તથા બંધામણી રૂ. ૯૪-૦-૦
પ્રત ૧૦૦૦ ની.—
બાકી શિલક———— – – ૬૬-૬-૦

કુલ. ૧૭૫-૬-૦

અંક ૧ લો "દશાવતારસ્તોત્ર" ના નંગમેળનો હિસાબ.

નંગ.	જમા.	નંગ.	ખર્ચ.
૧૦૦૦	છપાવ્યાં તે.	૫૦	ભેટ મોકલ્યાં તથા બક્ષિસ આપ્યાં તે.
૧૦૦૦		૫૦	વેચાણ થયું.
		૯૦૦	શિલક છે:— ૩૦૦ વગર બાંધેલાં. ૬૦૦ બાંધેલાં.
		૧૦૦૦	

વિ. રા. દલાલ.
માનાધિકારી વ્યવસ્થાપક.